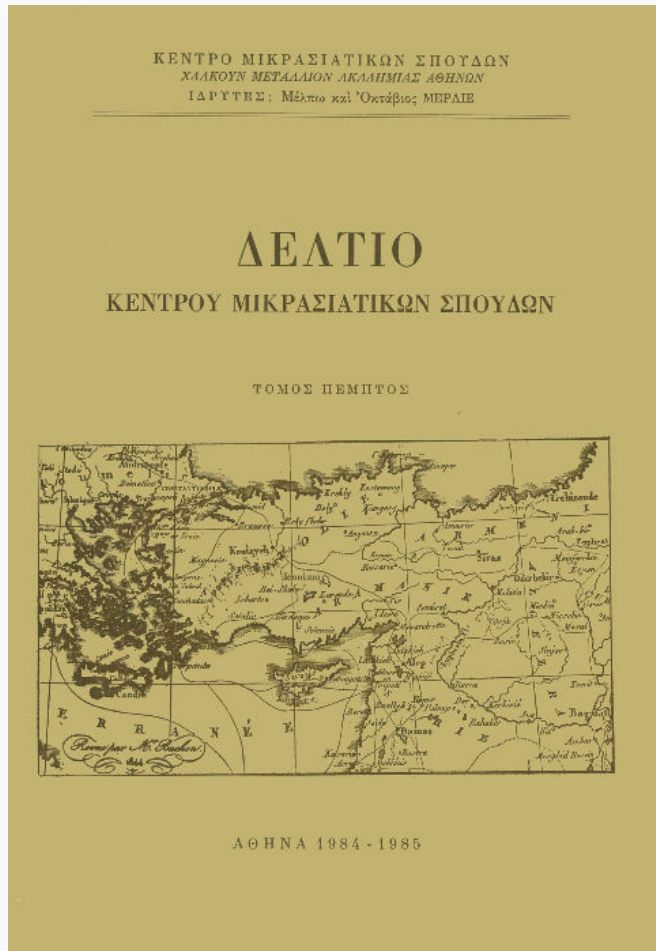

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 5 (1984)

Φιλίππου Αριστοβούλου ανθολόγιο: Θεολογική Σχολή Χάλκης 1853-1856

Ιωάννα Πετροπούλου

doi: [10.12681/deltiokms.211](https://doi.org/10.12681/deltiokms.211)

Copyright © 2015, Ιωάννα Πετροπούλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πετροπούλου Ι. (1985). Φιλίππου Αριστοβούλου ανθολόγιο: Θεολογική Σχολή Χάλκης 1853-1856. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 5, 187-239. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.211>

ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΥ

ΑΝΘΟΛΟΓΙΟ

Θεολογική Σχολή Χάλκης 1853-1856

I

«Σεβασμοῦ καὶ πολλῆς τιμῆς ἄξιος ἦτο Φίλιππος ὁ Ἄριστόβουλος. Ἐκ τῆς ἐν Καππαδοκίᾳ Νεαπόλεως ἦλθεν εἰς τὴν ἐν Χάλκῃ Σχολήν, καὶ τὸ πτυχίον λαβὼν τῷ 1856, ἀριστεύων ἐν τοῖς μαθήμασιν, ἀφιέρωσεν ἑαυτὸν εἰκοσιπεναέτης σχεδόν, εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν ὁμοθρήσκων ἐν Νεαπόλει = Νέβ-Σεχίρ. Ἐδίδασκεν ὑπὲρ τὰ τεσσαράκοντα ἔτη ἐκεῖ, ἀγαπώμενος ὑπὸ τῶν συμπολιτῶν. Ἐκῆρυττε καὶ τὸν Θεῖον λόγον τεσσαράκοντα ἔτη, τιμώμενος ὑπὸ τῶν ἀκρατῶν. Ὑπεστήριζεν εἰς τὸ μετῴλησι –τὸ διοικητικὸν συμβούλιον– τῆς ἐπαρχίας, ὑπερασπίζων, τὰ δίκαια καὶ συμφέροντα τῶν ἐλλήνων ὀρθοδόξων, παρατόλμως πολλάκις ἐξασκῶν τὸ καθῆκον...«Ἐδίδαξε καὶ ἐκήρυξε τεσσαράκοντα σχεδόν ἔτη, λαϊκὸς ὢν, ἀλλὰ φέρων τὴν καλογηρικὴν περιβολήν. Ἐξέδωκε καὶ μετάφρασιν τοῦ *Γεροστάθῃ* τοῦ Μελά (Λέοντος) εἰς τὴν τουρκικὴν γλῶσσαν δι' ἐλληνικῶν χαρακτῆρων, Ἠθικὰς Ὀμιλίας εἰς τὰς ἀποστολικὰς περικοπὰς τῶν Κυριακῶν, καὶ εἰς τὴν *Ἐκκλησιαστικὴν Ἀλήθειαν* (τ. Β' σ. 554 κ.έ.) τὴν βιογραφίαν τοῦ Θεοκτίστου μητροπολίτου Χαλεπίου ὃν ἔσχε προστάτην καθὼς θεῖον ἐκ πατρός, ὑπογραμμὸν καὶ κηδεμόνα. Καὶ ἐγένετο διὰ βίου παντὸς ὁ Φίλιππος κήρυξ καὶ διδάσκαλος πίστεως ἐλπιδος καὶ ἀγάπης, ἀπεβίωσε δὲ κατὰ Αὐγούστον 1903»...

Τὸ κείμενο αὐτό, τὸ πληρέστερο βιογραφικὸ σημεῖωμα ποῦ ἔχει συνταχθεῖ στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα γιὰ τὸν Φίλιππο Ἄριστόβουλο, ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Γεδεών. Ἴσως νὰ τὸν γνώριζε καὶ προσωπικὰ τὸν ἀναφέρει πάντως ὡς «σχεδὸν σύγχρονό»¹ του. Μάλιστα μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἄριστόβουλου, στὰ σαραντῆμερα ποῦ ὀργάνωσαν στὴ Ζωοδόχο

1. Μ. Γεδεών, *Ἀποσημειώματα Χρονογράφου*, Ἀθήνα 1932, σ. 103-105 καὶ 102 ἀντίστοιχα.

Πηγή, στο Μπαλουκλί, οι παλιοί μαθητές του που βρίσκονταν στη Κωνσταντινούπολη, ο Γεδεών εκφώνησε τον επιμνημόσυνο λόγο².

Μιά δεκαετία αργότερα, σέ έντυπο τοῦ 1912, ὁ Φ. Ἀριστόβουλος βιογραφεῖται ἀπὸ τὸν Στ. Ι. Λεοντιάδη στὰ καραμανλίδικα³, τὸ ἄλλο γλωσσικὸ σκέλος τῆς παιδείας στὴν ὁποία μετέχει. Οἱ βιογραφήσεις αὐτὲς μᾶς βοηθοῦν νὰ συλλάβουμε ποιά θέση κρατοῦσε ὁ Ἀριστόβουλος στὴ λογιόσυνη τοῦ καιροῦ του καὶ τῆς ἐπαρχίας του: μποροῦμε λοιπὸν νὰ ἀποδεσμεύσουμε, πιὸ ἀποτελεσματικά, ἱστορικὲς πληροφορίες ἀπὸ δύο αὐτοβιογραφικὲς μαρτυρίες ποὺ μᾶς ἄφησε ὁ ἴδιος: τὴν προσωπικὴ του ἀνθολογία, «Συλλογὴ διαφόρων ἀξιοσημειώτων» τὴν ὀνοματίζει, ποὺ κατάρτισε ἐνόσο ἦταν φοιτητὴς στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης (1853-1856), καὶ τὸ σῶμα τῶν ἐπιστολῶν του (1852-1903).

Ὁ Φίλιππος Ἀριστόβουλος γεννήθηκε στὰ τέλη τοῦ 1832 στὸ Νέβσεχιρ, τὴ Νεάπολη τῆς Καππαδοκίας. Οἱ γονεῖς του ὑπῆρξαν φυσιογνωμίες διακεκριμένες γιὰ τὴν κοινωνία τους: δέχεται, πολὺ νέος, λόγιες ἐπιδράσεις ἀπὸ τὸ οἰκογενειακὸ του περιβάλλον· ἡ μεριά τοῦ πατέρα του συγγενεὺι μὲ κληρικοὺς καὶ δασκάλους. Συγκεκριμένα, θεῖος του εἶναι ὁ Συμεὼν ὁ «παιδονόμος», ποὺ ἄφησε τὴ φήμη καινοτόμου δάσκαλου στοὺς μεταγενέστερους καὶ ἱδρυσε μιὰ ἰδιωτικὴ σχολὴ τὸ 1814, στὸ Νέβσεχιρ. Θεῖος του ἦταν ἐπίσης καὶ ὁ ἱερομόναχος Θεόκτιστος, μετέπειτα μητροπολίτης Χαλεπίου, ποὺ φέρεται ὡς πρῶτος δάσκαλος τῆς ἑλληνικῆς κοινοτικῆς σχολῆς τοῦ Νέβσεχιρ γύρω στὰ 1805⁴. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μητέρας του εἶχε καταβολὲς ἐκκλησιαστικῆς· μάλιστα ὁ παππούς του, ὁ παπα-Γρηγόρης, ἦταν ἐκεῖνος ποὺ ἀνέλαβε καὶ τὴ διαπαιδαγώγησή του⁵. Γύρω στὰ 1839 διδάσκεται τὰ γράμματα κοντὰ στὸν δάσκαλο Ἰωάσαφ, ἀπὸ τὴ Μουταλάσκη, κοντὰ στὴν Καισάρεια. Ἀργότερα, ἡ χειραφέτηση ἀπὸ ἕναν ὀλόκληρο κόσμον ποὺ ἀφήνει πίσω του, καὶ ἡ νέα πατρίδα, ἡ Κωνσταντινούπολη: ὁ Θεόκτιστος τὸν καλεῖ κοντὰ του ἀπὸ τὸ 1842· ὁ

2. Βλ. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, 23 (1903), σ. 426. Ὁ λόγος δὲν περιλαμβάνεται στὸ Χ. Γ. Πατρινέλης, *Δημοσιεύματα Μανουὴλ Γεδεών*, Ἀθήνα 1974. Νὰ ἐλπίσουμε ὅτι λανθάνει.

3. *Μικρασιατικὸν Ἡμερολόγιον Ἀστὴρ 1913*, Κωνσταντινούπολη 1912, σ. 138. Πολλὰ ἀνάλογα κείμενα παραμένουν ἀθησαύριστα γιὰ τὴν ἐρευνα λόγῳ τῆς καραμανλίδικης γραφῆς τους. Χάρη στὴ βοήθεια τῆς συναδέλφου Εὐαγγελίας Μπαλτὰ μπόρεσα νὰ χρησιμοποιήσω τίς πληροφορίες –ἀπὸ πρῶτον χέρι– τοῦ δημοσιεύματος, καὶ γι' αὐτὸ θερμὰ τὴν εὐχαριστῶ.

4. *Ἐκατονταετηρίς τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐφορείας τῶν Ἑλληνικῶν Σχολῶν Νεαπόλεως Καππαδοκίας, 1820-1920*, Κωνσταντινούπολη 1920, σ. 48.

5. *Μικρασιατικὸν Ἡμερολόγιον Ἀστὴρ 1913*, ὁ.π., σ. 138.

ίδιος βρίσκεται ως άρχιερατικός προϊστάμενος στην εκκλησία της Παναγίας Ἐλπίδος τοῦ Κοντοσκαλίου. Ἐκεῖ, δεκάχρονος πᾶ ὁ Ἄριστόβουλος, μαθητεύει πρῶτα κοντὰ στό θεῖο του καί ἀργότερα φοιτᾷ στήν Ἀλληλοδιδασκτική σχολή, στό Κοντοσκάλι. Μὲ τὸ θάνατο τοῦ Θεόκτιστου, τὸ 1848, συνεχίζει γιὰ ἓνα χρόνο τὶς σπουδές του στή σχολή τοῦ συμπατριώτη του, Γεωργίου Ραφάνη, στό Φανάρι. Στὰ δεκαοκτῶ του χρόνια, ἔχοντας ὀλοκληρώσει ἓνα πρῶτο κύκλο σπουδῶν, κι ἔχοντας θητεύσει σὲ κάποιες ἀπὸ τὶς σημαντικότερες μικρές ἐστίες παιδείας πού μπορούσε νὰ τοῦ παρέχει ἡ γεωγραφικὴ μοῖρα καί ἡ ἱστορικὴ στιγμή στήν ὁποία τοῦ δόθηκε ἡ ζωὴ, μὲ τὴν ἀρωγὴ τοῦ καινούριου μέντορα καί προστάτη, τοῦ Παΐσιου μητροπολίτη Καισαρείας, μπαίνει στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης. Ἀπὸ τὸ νησί, λοιπόν, ἀρχίζει νὰ ἐπικοινωνεῖ μὲ τοὺς συντοπίτες του, ἀλληλογραφώντας μαζί τους⁶. Μὲ τὸν ἴδιο ἄλλωστε τρόπο ρυθμίζει δοσοληψίες του μὲ Κωνσταντινουπολίτες γνωστούς του ἀφοῦ, ἀπὸ τὴ στιγμή πού γίνεται τρόφιμος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, αὐτόματα οἱ δυνατότητες ἐξόδου μειώνονται στό ἐλάχιστο. Ὁ Ἄριστόβουλος φαίνεται νὰ ἔχει συνείδηση τοῦ λόγιου εἴδους πού καλλιιεργεῖ: ἡ ἐπιστολογραφία εἶναι ἓνα μέσο νὰ γεφυρώνει τὶς ἀποστάσεις, ἀλλὰ δὲν παύει νὰ ἔχει καί πολιτισμικὴ αὐταξία. Ἔτσι, κρατᾷ μὲ ὅλους τοὺς τύπους τὰ ἀντίγραφα τῶν ἐπιστολῶν πού ἀρχίζει νὰ γράφει ἀπὸ τὴ Χάλκη, Μάρτιο τοῦ 1852, ὡς τὰ βαθιὰ του γεράματα. Ἐδῶ θὰ χρησιμοποιηθοῦν οἱ πληροφορίες πού περικλείονται στὶς ἐπιστολές, οἱ σχετικὲς μὲ τὴ διαμονὴ του στὴ Χάλκη.

Τὸ θεσμικὸ πλαίσιο πού ὀρίζεται ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο γιὰ τοὺς μαθητὲς ἔτσι ὅπως διατυπώνεται στὸν ἀρχικὸ κανονισμό τῆς σχολῆς, τοῦ 1845, εἶ-

6. Οἱ ἐπιστολές του σώζονται δεμένες σὲ τέσσερις «Κώδικες» (ὄρος πού χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν ἴδιο) καί ἀπόκεινται στό ΚΜΣ. Οἱ τρεῖς πρῶτοι τόμοι ἐκτείνονταν σὲ χρονικὸ διάστημα 40 περίπου χρόνων (1852-1890), δωρᾶ τοῦ ἐγγονοῦ του, πού ὀνομαζόταν καί ἐκεῖνος Φίλιππος Ἄριστόβουλος, καί ἀποτελοῦσαν τὸ παλαιότερο, χρονολογικὰ, χειρόγραφο τοῦ ΚΜΣ. Τὸ 1984 κατατέθηκε ὀριστικά καί ὁ τέταρτος τόμος τῆς ἀλληλογραφίας, πού ὀλοκληρῶνει τὴ σειρά (1890-1903). Σημειῶνω ἐνδεικτικὰ, γιὰ τὴν περιπέτεια τῶν μικρασιατικῶν κειμηλίων, ὅτι ὁ τελευταῖος αὐτὸς τόμος τοῦ χειρογράφου τοῦ Νέβσεχιρ ἐπέστρεψε στήν Ἀθήνα, τὴν ἐνδιάμεση καί τελικὴ του κοιτίδα, προερχόμενος ἀπὸ τὴ Νέα Ἰόρκη, ὅπου ἡ προσφυγικὴ διασπορὰ τὸν εἶχε ἀποθέσει σὲ συγγενικὰ χέρια. Πρέπει νὰ μνημονεύσω ἐδῶ τὴν εὐγενικὴ αὐτὴ χειρονομία τοῦ ἐγγονοῦ του νὰ μεσολαβήσει γιὰ τὴν ὀριστικὴ ἀπαρτίωση καί τὸν ἐπαναπατριμὸ τοῦ σώματος τῶν ἐπιστολῶν λίγους μῆνες πρὶν τὸ θάνατό του.

ναι ότι καθένας «οφείλει να έχει και έγγητην αξιόχρεων τῆς ἰδίας αὐτοῦ προθέσεως»⁷, ὁ ὁποῖος καὶ ὑποχρεώνεται νὰ ἀποζημιώσει τὴ σχολὴ σὲ οποιαδήποτε περίπτωση οἱ σχέσεις διαταραχοῦν. Παράλληλα, ἀνὰ ἑπταετία, ὁ κάθε ἀρχιερέας ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ στέλνει στὴ σχολὴ ἕναν ἢ δύο ὑποτρόφους ἀνάλογα μὲ τὸν πληθυσμὸ τῆς ἐπαρχίας του. Συνήθως, σὲ κανονικὲς συνθήκες, οἱ δύο αὐτὲς λειτουργίεες συνενώνονται καὶ ἐκπονοῦνται ἀπὸ ἕνα, τὸ ἴδιο, πρόσωπο⁸. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὅτι στὴν περίπτωση τοῦ Ἀριστοβούλου γίνεται ὁ διαχωρισμὸς: τυπικὰ ἐγγυητῆς ἀναλαμβάνει ὁ Παῖσιος Καισαρείας, ἀλλὰ οὐσιαστικὰ ὁ ὑπότροφος στηρίζεται στὶς ἐθελοντικὲς παροχὲς ὀρισμένων πλουσιῶν ἀποδήμων τῆς γενετείρας του. Πάντως, σ' ὀλόκληρη τὴ διάρκεια τῶν σπουδῶν του βρίσκει ἀντιμέτωπος μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἀνέχειας. Ἀπὸ μεταγενέστερη μαρτυρία του, τοῦ 1882, ποῦ ἀναφέρεται στὰ χρόνια τῆς Χάλκης, συμπεραίνουμε ὅτι ὁ θάνατος τοῦ Θεόκτιστου, τὸ 1848, τὸν ἀφήνει πολλαπλὰ μετέωρο – καὶ ὀπωσδήποτε ὀξύνει τὴν ἀνάγκη οἰκονομικῆς αὐτοδυναμίας του. Δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει δυνατότητα στήριξης ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν συγγενῶν του – δὲν μνημονεύεται πατρικὴ παρουσία, πρέπει νὰ ὀρφάνεψε ἀπὸ μικρὸς⁹.

7. *Τὸ ἑσχάτως ἐκδοθὲν Πατριαρχικὸν καὶ Συνοδικὸν Σιγγιλιῶδες γράμμα περὶ τῆς Ι. Θ. Σχολῆς, ὁμοῦ δὲ καὶ ἐκθεσις τοῦ Ὁργανικοῦ Κανονισμοῦ τῆς αὐτῆς σχολῆς*, Κωνσταντινούπολη 1845, κεφ. Β', ἄρθρο 2, σ. 12.

8. *Κανονισμὸς τῆς ἐν Χάλκῃ Θεολογικῆς Σχολῆς (= Κανονισμὸς)*, 1853, κεφ. Στ', ἄρθρο 2, σ. 13. Βλ. σχετικὰ καὶ Χρ. Ἀνδρουτσος, «Πρόχειροι σημειώσεις περὶ τῆς ἐν Χάλκῃ Θεολογικῆς Σχολῆς», *Ἐθνικὰ Φιλανθρωπικὰ Καταστήματα, Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1905*, 1 (Κωνσταντινούπολη 1904), σ. 116, ὅπου σημειώνεται ἡ ἐξέλιξις τοῦ θεσμοῦ. Ὑποχρεωτικὰ ἔπρεπε νὰ τηρήσει αὐτὸ τὸ τυπικὸ ὁ κάθε μαθητῆς, ἀκόμα κι ὅταν βρισκόταν ξαφνικὰ ἀπορφανισμένος, ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ προστάτη του, καὶ τότε ἐπιβάλλονταν λύσεις ἀνάγκης: σχετικὲς πληροφορίες προέρχονται ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Γῶγο, ἀπόφοιτο τοῦ 1851· ὅταν πέθανε ὁ θεῖος καὶ προστάτης του Μελέτιος Ἰκονίου, ὁ σχολάρχης, ὁ Κωνσταντῖνος Τυπάλδος, «λαβὼν με τῆς χειρὸς ὠδήγησε καὶ ἀφιέρωσε τῇ πατρικῇ προστασίᾳ Χρυσάνθου τοῦ γεραροῦ μητροπολίτου Σμύρνης ... Οὐ μόνον δὲ ἐμοὶ ἀλλὰ καὶ πολλοῖς ἄλλοις ἀπόροις συμμαθηταῖς εἶρε κατὰ καιροῦς, κηδεμόνας καὶ προστάτας ὁ φιλάγαθος διδάσκαλος» (Γρ. Γῶγος, *Ὁ ἀοίδιμος μητροπολίτης Σταυρουπόλεως Κωνσταντῖνος ὁ Τυπάλδος*, Ἀθήνα 1868, σ. 13).

9. «Ἡ μεγάλῃ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία ... αὐτὴ κάμει τὸν ἑσχατον τῶν ἰδῶν αὐτῆς πρὸς τριακονταετίας ἐν τῇ μεγάλῃ τοῦ Κωνσταντίνου πόλει ἀπορφανισθέντα φιλοσόφου θεοῦ καὶ ἀπσπερημένου πάσης παρ' ἀνθρώποις προστασίας φιλανθρώπως παρέλαβε, μητρικῶς περιεπτύξατο καὶ ἐν τῇ κατὰ Χάλκῃν περιπτύσῃ Θε-

Τὴν ἐπιβίωσή του λοιπὸν ἐξαρτᾶ, καθὼς καὶ πολλοὶ σύγχρονοὶ του, ἀπὸ ἐξωοικογενειακῆς πηγῆς χρηματοδότησης, ὅπως τοὺς φιλόμουςους πατριῶτες, τοὺς Νεαπολίτες, ποὺ ὄντας ἰσχυροὶ καὶ ἔχοντας ἰδρύσει σωματεῖο ἀπὸ τὸ 1820 στὴν Πόλη, τὸν συντρέχουν οἰκονομικά. Ἡ σχέση ὁμως φαίνεται νὰ ἔχει ἓνα χαρακτήρα μᾶλλον ἐθιμικὸ καὶ πάντως δὲν εἶναι ἰκανὴ γιὰ νὰ τὸν ἐξασφαλίσει· βρίσκειται σὲ μόνιμη στενὴ ἐπικοινωνία, ἀλληλογραφεῖ μὲ δύο κυρίως πρόσωπα, κατοίκους τοῦ Νέβσεχιρ, τὰ ὁποῖα καὶ ἀποκαλεῖ «προστάτα», «εὐεργέτα», «πάτερ», καὶ ἐκεῖνοι ἀνταποκρίνονται τακτικά, ἀλλὰ μὲ φειδῶ, στὰ οἰκονομικά του αἰτήματα¹⁰.

Ὅπως τὸν παρακολουθοῦμε ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του, ζεῖ σ' ἓνα καθεστῶς συνεχῶν ἀλληλοσυσσωρευόμενων δανεισμῶν, πράγμα ποὺ τοῦ δημιουργεῖ μιὰν ἀδιάκοπη ἀγωνία γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῶν χρημάτων ποὺ προορίζονται γιὰ ἀγορὰ βιβλίων: ἀκριβῶς τότε, στὴ Χάλκη, παίρνει καὶ τὴν ἀπόφαση νὰ συγκροτήσῃ τὴν προσωπικὴ του βιβλιοθήκη. Ἡ ἀτομικὴ αὐτὴ πρωτοβουλία ὄχι μόνον δὲν ἔρχεται σὲ ἀντίθεση ἀλλὰ συνεπικουρεῖται ἀπὸ τὴν ἀνακαινιστικὴν προσπάθεια ποὺ ἐπιχειρεῖται παράλληλα ἐκεῖνα τὰ χρόνια στὴ σχολή, τὸ 1852, μὲ πρωτεργάτη τὸν Κωνσταντῖνο Τυπάλδο, γιὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ κτιριακοῦ συγκροτήματος τῆς βιβλιοθήκης, καὶ τὸν πλουτισμὸ τῆς: ὁ ἀρχικὸς, μοναστηριακὸς, πυρήνας ἀπαρτιζόταν ἀπὸ πολὺτιμα συγγράμματα, κυρίως χειρόγραφα. Ἡ ἀλλαγὴ προσανατολισμοῦ, ἡ στροφὴ πρὸς τὸ ἐντυπο θὰ συντελεστεῖ τὰ χρόνια αὐτά¹¹. Ὁ δεῦτερος κανονισμὸς τῆς σχολῆς, δημοσιευμένος τὴν ἐπόμενη χρονιά, ὀρίζει ὅτι

ολογικῆ σχολῆ, ἐξεπαίδευσεν» (Φίλιππος Π. Γ. Ἀριστόβουλος, *Ἠθικαὶ ὁμιλίαι ἐπὶ τῶν Κυριακῶν Ἀποστόλων*, Κωνσταντινούπολη 1882, σ. [γ']).

10. Ἄρ. χειρογράφου ΚΜΣ. Α/Α 391, Κῶδης Ἐπιστολῶν· βλ. καὶ Ἰω. Πετροπούλου, «Χειρόγραφα πρὶν τὸ 1922 στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν*, Ἀθήνα 1981, σ. 250-251, ἀρ. καταλόγου 1 [στὸ ἐξῆς θὰ παραπέμπω μόνον στὸν ἀριθμὸ καὶ ἡμερομηνία τῆς ἐπιστολῆς]: βλ. ἐπιστολὴ 15, 8 Νοεμβρίου 1852, καὶ ἐπιστολὴ 52, 11 Μαΐου 1854.

11. Πβ. Γράμμα Σιγγιλιῶδες τοῦ Γερμανοῦ Δ' (1853): «Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ ... αὐξηθεῖσα τε καὶ πλουτισθεῖσα ἔναγχος τῇ ἀνεγέρσει λιθοκτίστου περικαλλοῦς Βιβλιοθήκης» (*Κανονισμός*, 1853, σ. 6). Πάντως ἀπὸ τὸ 1849 ἀναφέρεται ἡ ὑπαρξὴ κοινῆς βιβλιοθήκης: «Τῶν συστατικῶν τῶν ἀναγκαιοτάτων ἐστὶν ... ἰδίᾳ δὲ ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ ταύτῃ διὰ τὸ ἀπόκεντρον τῆς θέσεως καὶ ἐρημικόν, δυσχερὲς ὄν καὶ διδάσκουσι καὶ διδασκομένοις προχείρως πορίζεσθαι καὶ αὐτὰ τὰ ἀναγκαῖα βιβλία ... ἢ συγκρότησις ὁπωσοῦν ἀξιολόγου βιβλιοθήκης καθίσταται ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ...» βλ. «Κῶδης τῶν εἰς τὴν κατὰ Χάλκην Θεολογικὴν Σχολὴν ... ἀφιερωθέντων ἀναθημάτων, ἐν ἔτει αἰμῆθ'» στὸ Χρυσόστομος Κωνσταντινίδης, «Ἡ εἰς τὴν διάθεσιν τῆς Ἱ. Θεολογικῆς Σχολῆς Βιβλιοθήκης», *Ὀρθοδοξία*, 19 (τχ. 10β', Ὀκτώβριος 1944, Ἐκτακτὸν τεύχος ἐπὶ τῇ ἑκατονταετηρίδι), σ. 344.

χρήστες τῆς κοινῆς βιβλιοθήκης μπορούν νά εἶναι μόνον οἱ μαθητές τῶν τριῶν τελευταίων τάξεων, μέ ἄδεια τοῦ σχολάρχου δικαιούνται νά μελετοῦν ἐπὶ τόπου, ὄχι ὁμως καί νά μεταφέρουν βιβλία στοὺς κοιτῶνες τους¹².

Ἡ σχέση μέ τὴν παιδεία, σχέση μέ τὸ βιβλίον, τὰ πρότυπα, καταγράφονται στὰ χρόνια τῶν σπουδῶν του βέβαια, ἀλλὰ οἱ ἀπαρχές εἶναι πολὺ προγενέστερες. Οἱ συνήθειες τῆς λογιουσίνης τῶν μέσων τοῦ περασμένου αἰῶνα, οἱ ἰδεολογικοὶ προσανατολισμοὶ τῆς ἐποχῆς, μεταγγίζονται στὸ νεαρὸ Ἀριστόβουλο μέσα ἀπὸ φορεῖς ποὺ ἀνήκαν στὸ στενὸ του περίγυρο, μέσα ἀπὸ τὸν Θεόκτιστο ζῶντα ἀλλὰ καί τὸν Θεόκτιστο ὅπως τὸν ἀναπλάθει ὁ Ἀριστόβουλος μέ τὰ ὑλικά τῆς μνήμης, καί σ' ὀλόκληρη τὴ ζωὴ του ἀκολουθεῖ τὰ ἴδια χνάρια: στάθηκε γι' αὐτὸν «ὁ ὑπογραμμὸς» ὅπως χαιρέται νά ὑπενθυμίζει ὁ Γεδεών¹³. Ὁ Θεόκτιστος, μεταφραστὴς τοῦ *Κυριακοδρόμου* τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκου στὰ καραμανλίδικα¹⁴, γλωσσομαθὴς κληρικὸς στρατευμένος στὴν ὑπόθεση τῆς ὀρθοδοξίας, μαρτυρεῖται πὼς ὑπῆρξε καί κάτοχος μιᾶς βιβλιοθήκης 400 τόμων τὴν ὁποία εἶχε δωρίσει ἀπὸ τὸ 1841 στὴν κοινότητα Χαλεπίου¹⁵. Κοινοὶ τόποι, κοινὲς πρακτικὲς γιὰ τὴ λογιουσίνη τῆς ἐποχῆς: τὸ βιβλίον ὡς ἀντικείμενον συλλογῆς, δωρεᾶς ἢ ἀνταλλαγῆς· τέλος, τὸ βιβλίον ὡς φερέφωνο μιᾶς οἰκουμενικῆς παιδείας, ὡς μονάδα ποὺ πολυφωνικὰ ἀναπαράγεται στὰ γλωσσικὰ ἰδιώματα μιᾶς ἐνιαίας ἀκόμα συνειδησιακῆς κοινότητος: τοὺς ὀρθόδοξους.

Τὶς τάσεις αὐτὲς ὑποτυπᾶναι ἀπὸ πολὺ νωρὶς ὁ Ἀριστόβουλος καί ὀργανώνει τὶς δυνάμεις του πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή. Τὸ περιβάλλον τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς θ' ἀποτελέσει τὸ θερμοκήπιο γιὰ τὴν ὄριμανση καί ἔκφραση τῶν ἐνδιαφερόντων του. Οἱ ὄροι διαβίωσης στὴ Χάλκη, ἡ αὐτοπειθαρχία, τὸ καθεστῶς τοῦ ἐγκλεισμοῦ, καί ἀργότερα, στὴν Καπαδοκία,

12. *Κανονισμός*, 1853, κεφ. ΚΑ', ἄρθρο 8, σ. 30.

13. Μ. Γεδεών, *Ἀποσημειώματα*, σ. 104.

14. Ἐκδόθηκε τὸ 1817 στὴν Κωνσταντινούπολη στὸ πατριαρχικὸ τυπογραφεῖο πβ. Dalleggio - Salaville, *Karamanlidika*, ἄρ. 55· βλ. ἀκόμα Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικὲς Ἐφημερίδες*, Ἀθήνα 1936, σ. 386· Ἀναστάσιος Λεβίδης, *Ἱστορικὸν Δοκίμιον τῆς Καπαδοκίας*, Ἀθήνα 1885, σ. 192.

15. «Ἐκατονταετηρίς», ὀ.π., 43. Στὴ βιβλιοθήκη τοῦ μουσείου Μπενάκη (τμῆμα Προσφυγικῶν Ταμείων Ἀνταλλαξίμων) σώζεται ἰδιόχειρη ἀφιέρωσή του, σὲ βιβλίον τοῦ 1817: «δῶρον» στὸ νεαρὸ συμπατριώτη του Ἐλευθέριον Ἰακωβίδην Κοντόπουλον. Εἶναι τοῦ Ἀθανασίου Σταγειρίτη, ἢ *Ἔγνωσία ἢ Ἀρχαιολογία*, τ. Γ', Βιέννη 1817. Γιὰ τὸν ἀποδέκτη βλ. ἐδῶ, παρακάτω, κεφ. ΚΒ'. Εὐχαριστῶ τὴ βιβλιοθηκάριον τοῦ Μουσείου Μπενάκη Πίτσα Τσάκωνα γιὰ τὴ βοήθειά της στὴν ἐπίσημη ἀντιτύπων βιβλιοθήκης τοῦ Νέβσεχιρ.

ή φυσική ἀπομόνωση, ἐγκαθιδρύοντας τὴν ἀπαγόρευση, βάζοντας δηλαδή κανόνες στὴν «φυσική» πράξη τῆς ἀνταλλαγῆς μὲ τὸν ἔξω κόσμο, θὰ συντελέσουν στὸν πολλαπλασιασμό τῆς δυναμικῆς τῶν διαύλων ἐκείνων ποὺ ὀρίζονται ὡς ἐπιτρεπτοί. Αὐτὴ θὰ εἶναι γιὰ τὸν Ἀριστόβουλο ἡ συνθήκη μέσα στὴν ὁποία ἀξιοποιεῖ τὴ σχέση του μὲ τὸ βιβλίο, καὶ αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνεύσει, ἀπὸ μία πλευρά, τὴν ἐξαιρετικὴ πυκνότητα καὶ συχνότητα μὲ τὴν ὁποία τὰ βιβλιοφιλικὰ του ἐνδιαφέροντα ἐξακτινώνονται μέσα στὸ χρόνο.

Τὸ φάσμα τῶν πνευματικῶν του ἀναζητήσεων, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς παραγγελίες βιβλίων ποὺ κάνει ὡς τὸ 1856¹⁶, εἶναι εὐρύ: ἐπικεντρώνεται σὲ θέματα ἱστορίας ἐκκλησιαστικῆς, δυτικῆς καὶ ἀνατολικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς «θύραθεν». Στὰ ἐνδιαφέροντά του συγκαταλέγονται συγγραφεῖς ἀρχαίας ἱστορίας ἀλλὰ, ἰδιαίτερα, τῆς νεότερης. Ἄλλωστε τὰ σημεῖα τροπῆς τῆς ἑλληνικῆς ἱστοριογραφίας ἔχουν ἀρχίσει κιόλας νὰ σημειώνονται καὶ ὁ Ἀριστόβουλος βρίσκει τὸν τρόπο νὰ πληροφορεῖται καὶ νὰ ἀνταποκρίνεται σὲ σύγχρονά του μηνύματα¹⁷. Στὰ ἑπτὰ χρόνια τῆς θητείας του στὰ θεολογικά, θὰ ἀποκτήσει μιὰ γερὴ κατάρτιση καὶ στοὺς κλασικούς, ἡ ὁποία τοῦ δίνει τὴ δυνατότητα, τὸ 1855, νὰ διδάξει γιὰ ἓνα χρόνο μέσα στὴ σχολή μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ ὑφηγητῆ, τὰ ἑλληνικὰ γράμματα¹⁸. Ἀπὸ τὶς ἐπιστολές του γνωρίζουμε μὲ λεπτομέρεια τὸ σύνολο τῶν μαθημάτων ποὺ παρακολουθεῖ τὸ 1852 καὶ 1853¹⁹. Τὸ 1852, τέταρτη χρονιά τῶν σπουδῶν του, διδάσκεται Θουκυδίδη, Ἡρόδοτο, Ὅμηρο, καθὼς καὶ Κικέρωνα, Σαλλούστιο, Τάκιτο, ἐκκλησιαστικὴ καὶ γενικὴ ἱστορία, ἐπιστολογραφία στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά, λόγους. Συνεχίζει τὴν ἐκμάθηση

16. Ἀπὸ τὶς 12 Μαρτίου 1852, ἐπιστολὴ 1η, ἕως τὸ συμβατικὸ ὄριο τῆς ἐπιστολῆς 115 τῆς 29 Ἀπριλίου 1856, τῆς τελευταίας ποὺ στάλθηκε ἀπὸ τὴ Χάλκη.

17. «Ἐξ ὧν γὰρ αἰτεῖς μόνης τῆς τοῦ Παπαρρηγοπούλου Γενικῆς Ἱστορίας τὸν Αὐτὸμ. καὶ Βον εἰς ἐν δεμένους καὶ παρ' ἐμοὶ εὐρισκομένους σοι πέμπω... ὁ δὲ Γ' τόμος, ἡ *Νέα Ἱστορία* οὐκ ἐξεδόθη μέχρι τοῦδε» (ἐπιστολὴ 56, 12 Αὐγούστου 1854, πρὸς τὸν Ἐλευθέριο Ἰακωβίδη). Νὰ θυμίσουμε ἐδῶ ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη μορφή τῆς *Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* τῆς ὁποίας ὁ πρῶτος καὶ δεῦτερος τόμος κυκλοφόρησαν τὸ 1849 καὶ 1852 ἀντίστοιχα περιλαμβάνοντας ἀρχαιότητα καὶ μέσους χρόνους· τὸ τρίτο μέρος, τῆς νεότερης ἱστορίας, δὲν κυκλοφόρησε τελικὰ.

18. Γιὰ τὴ θέσπιση τοῦ θεσμοῦ βλ. Β. Θ. Σταυρίδης, *Ἡ Ἱερὰ Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης*, Α', Ἀθήνα 1970, σ. 142.

19. Σημειώνονται μόνο τὰ μαθήματα ποὺ παρακολουθεῖ. Γιὰ τὴν «διδασκτέα ὄλη» βλ. *Κανονισμός*, 1853, κεφ. Ζ', Περὶ Μαθημάτων, σ. 15-18.

γαλλικής και σλαβονικής γλώσσας²⁰. Στο πρόγραμμα των ετήσιων εξετάσεων 1853-1854 σημειώνει τα μαθήματα άγιογραφικής αρχαιολογίας, δογματικής θεολογίας, ήθικης φιλοσοφίας, φυσικής θεολογίας, Αίσχύλο, Βιργίλιο, καθώς και σύνθεση λόγων και επιγραμμάτων στα σλαβονικά²¹.

Μιά κατηγορία βιβλίων που αγοράζει είναι τα έγχειρίδια που αντιστοιχούν στα μαθήματα της κάθε χρονιάς. Δεν είναι όμως μόνον ή άμεση χρησιμοθηρία που πρυτανεύει στις επιλογές του· σημειώνει στις 19 Μαΐου 1852: «Όταν ήμην εις Κωνσταντινούπολιν σās ειχον άναφέρει διά τινα βιβλία άτινα εύρίσκοντο εις τινα διδάσκαλον άγνωστον και εις έμέ· έκ τούτων λοιπόν τινα άγόρασα και έγώ... τινά μèn ως σπάνια, τινά δέ ως αναγκαιούντα μοι διά τó έλευσόμενον έτος»²². Πάντως, από τόν Όκτώβριο τού 1854 γράφει στο Νέβσεχιρ για να ζητήσει «τόν κατάλογο βιβλίων της έκεισε ελληνικής σχολής»²³. Ίσως αντιμετωπίζοντας σάν οριστική τή σταδιοδρόμησή του και έγκατάστασή του στην καππαδοκική κοιτίδα, φροντίζει να οργανώσει τó δίκτυο έπικοινωνίας, άκόμα και να καθορίσει τó περιεχόμενο των ζητούμένων· καταρτίζει ένα σχέδιο έμπλουτισμού της βιβλιοθήκης στο Νέβσεχιρ. Τó σύστημα παραγγελιών των βιβλίων είναι, στα πρώτα χρόνια, άτυπο και λειτουργεί εύκαιριακά: τó νησί της Χάλκης δέν διαθέτει βιβλιαγορά. Ό ίδιος δέν μετακινείται πρós τήν Κωνσταντινούπολη, βρίσκει τρόπους μέσα από τά κανάλια της κοινότητας των Νεαπολιτών να φτάσει στην πηγή της τροφοδοσίας που

20. Έπιστολή 13, 4 Όκτωβρίου 1852 (πρós τόν άλληλοδιδάκτη Κοσμά Ξενιάδη, στο Νέβσεχιρ).

21. Έπιστολή 56, 12 Αύγουστου 1854 (πρós τόν Έλευθέριο Ίακωβίδη [Κοντόπουλο], στο Νέβσεχιρ).

22. Έπιστολή 6, 19 Μαΐου 1852 (πρós τόν Κωνσταντίνο Φερτεκλι όγλου, στην Κωνσταντινούπολη).

23. Έπιστολή. 70, 2 Όκτωβρίου 1854 (πρós τόν Έλευθέριο Ίακωβίδη [Κοντόπουλο], στο Νέβσεχιρ). Για τή μετάβασή του από τή Χάλκη στην Κωνσταντινούπολη και από εκεί στην Καππαδοκία, οί συμπατριώτες του, με ζωντανή μνήμη, τó 1920, σημειώνουν: «Τό Φθινόπωρον τού 1856 νεαρός τελειόφοιτος της έν Χάλκη Θεολογικής Σχολής άρτι λαβών τó διδακτορικόν αυτού πτυχίον και διαμείνας ήμέρας τινας φιλοξενούμενος έν τή Μάλτεπε οίκια τού φιλομούσου συμπολίτου του Παπάς Άβραάμ άπεχειρέτα τή 19 Σεπτεμβρίου τούς συμπολίτας ίνα αναχωρήση διά τήν πατρίδα όπου θά ανέλάμβανε τήν διεύθυνσιν των εκπαιδευτηρίων συναποκομίζων και τούς υπό τού μνησθέντος Παπάς Άβραάμ δωρηθέντας διά τήν κοινοτικήν βιβλιοθήκην 40 τόμους βιβλίων. Ήτο ό Φίλιππος Άριστόβουλος. Ή έφεξης ιστορία των ελληνικών εκπαιδευτηρίων Νέβσεχιρ είναι τοút' αυτό βιβλιογραφία τού Φίλιππου Άριστοβούλου» (Έκατονταετηρίς, ό.π., σ. 57-58).

παραμένει άδηλη· άργότερα όμως, παρατηρούμε στις έπιστολές του, τή συγκεκριμένα όνόματα άποδεκτών συνοδεύονται και άπό τήν ιδιότητα του βιβλιοπώλη. Ή πρώτη έπίσημη παραγγελία χωρίς διαμεσολάβηση σημειώνεται τόν Ήπρίλιο του 1855. Ήπευθύνεται στόν Συμεών Ήνδρεάδη, γνωστό βιβλιοπώλη και άργότερα εκδότη τής Κωνσταντινούπολης, πού θά γίνει ό κύριος προμηθευτής τόσο τής άτομικής του συλλογής όσο και εκείνης τής έλληνικής σχολής· στην γενέτειρά του: στίς μέρες του, και χάρη σ' αυτόν, ή βιβλιοθήκη πενταπλασίασε τό άρχικό της δυναμικό τών διακοσιών πενήντα τόμων και έγινε μιá άπό τίς πλουσιότερες τής ανατολής²⁴. Παράλληλα, καταφεύγει στην χειρόγραφη αντίγραφή κειμένων, είτε γιατί ύπάρχει έλλειψη αντίτύπων είτε γιατί τό κόστος του προσπορισμού τους ύπερβαίνει τίς δυνατότητές του²⁵. Ή έπαφή με τό έντυπο προκαλεί τήν χειρόγραφη άναπαραγωγή του με μεταφραστικούς ή άλλους στόχους, ή όποία με τή σειρά της άνακυκλώνεται οδηγώντας στη ζήτηση και χρήση άλλων έντυπων βοηθημάτων²⁶. Τελευταία φροντίδα, τό δέσιμο τών βιβλίων, έντύπων ή χειρογράφων, όσων βρίσκονται στα χέρια του. Στίς 14 Ήπριλίου του 1853 σημειώνει: «δέδωκα Λαζάρφ τψ δέτη βίβλους τινάς ών τά δετικά έστι 177 γρόσια»²⁷. Και άργότερα, στίς 20 Ήανουαρίου

24. Ήκατονταετηρίς, ό.π., σ. 68.

25. Τό 1853 (έπιστολή 40, 14 Σεπτεμβρίου, πρós τόν Κωνσταντίνο Φερτεκλί όγλου, στην Κωνσταντινούπολη) ζητάει έπειγόντως νά του στείλουν τή φιλοσοφία του Κούμα «είτε άγοράζοντας είτε δανειζόμενοι» γιατί «δι' έλλειψιν αντίτύπων άναγκαζόμεθα νά αντιγράψωμεν». Ήλλού ή Γραμματική του Κούμα και ή Ήκκλησιαστική Ήστορία του Κομητá «αύθμερόν πρέπει νά πεμφθώσι διότι οί διδάσκαλοι μας σήμεραν μζς παρέδωκαν τά μαθήματα ταύτα και τό Σάββατον άπαιτούν άπάντησιν». Τό 1854, έπιστολή 73, τόν Ήκτώβριο, ζητάει νά του στείλουν τήν Ήρμηνεία του Ζυγαβηνού στόν Ψαλτήρα: «έχω μεγίστην τούτου άνάγκην» κατ' αυτάς ήρχίσασμεν εις τήν σύνθεσιν τών έπ' Ήκκλησίας Λόγων». Αυτή ή έναρξη μπορεί νά συσχετιστεί με τήν πύκνωση πού παρουσιάζουν τά κείμενα πού αντιγράφει στο χειρόγραφο, τήν χρονιά αυτή. Τό 1853 αντιγράφει δύο, τό 1854 έφτά, τό 1855 δύο και τό 1856 δύο.

26. Τόν Μάιο του 1855 (έπιστολή 92) γράφει στόν κωνσταντινουπολίτη Πέτρο Βασιλείου πού βρίσκεται στην Ήθήνα, ζητώντας του νά τόν πληροφορήσει γιά τίς τιμές όρισμένων βιβλίων θεολογίας πού θέλει ν' άγοράσει: άπαντα τών τριών Ήεραρχών σε γαλλικές εκδόσεις καθός και τών γάλλων Ήεροκηρύκων Masillon, Bourdaloue και Bossuet. Ήκριβός αυτή τήν έποχή, αντιγράφει στο χειρόγραφο τήν μετάφρασή του άπό τά γαλλικά «Περί τής ώφελείας ... τής Ή. Γραφής» (βλ. έδώ, κεφάλαιο ΚΒ').

27. Ήπιστολή 24, 4 Ήπριλίου 1853, πρós τόν Πρόδρομο Ήωαννίδη.

1855, σὲ ἐπιστολὴ πού στέλνει στὴν Κωνσταντινούπολη: «Καλλίτερον ἤθελεν ἦσθαι ἐὰν ἤρχοντο καὶ δεμένα τὰ βιβλία διότι ἐδῶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐκτὸς τοῦ ὅτι δὲν εὐρίσκονται βιβλιοδέται καλοὶ, ἀλλὰ καὶ πολὺ ἀκριβώτερα, παρὰ εἰς τὴν Γαλλίαν, δένουν»²⁸.

Εἶναι ἴσως ἡ ἐκλέπτυνση, ἡ καλαισθησία, ἀλλὰ καὶ κάτι περισσότερο· ἀρχίζει ἡ αἴσθησις τῆς πάλης μὲ τὴ φθορὰ – τὰ βιβλία, τὰ γράμματα, εἶναι ἀξίες πού μεταβιβάζονται. Μιά περίοδος τῆς ζωῆς του κλείνει, τῆς ὁποίας τὴν ἔκβαση ἔχει ἤδη σχεδιάσει μὲ τὸ νοῦ του. Προετοιμάζει τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὴ Χάλκη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Γνωρίζει καλὰ ὅτι ἡ ἀποστολικὴ ζέση μὲ τὴν ὁποία ἀποδέχεται τὸν αὐτοπεριορισμὸ δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ὑπερκαλύψει ὅλες τὶς πραγματικὲς καὶ δυνητικὲς παροχὲς τῶν μεγάλων κέντρων πού ἀφήνει πίσω του.

Ἡ ἀφοριστικὴ γραμμὴ τῆς ζωῆς του θὰ μπορούσε συμβατικὰ νὰ χαρακτηῖ στὴν καμπὴ αὐτῆ· ὁ κόσμος πού τὸν ἐξέθρεψε ἀνήκει σ' ἓνα σχῆμα πεπερασμένο· ὁ κόσμος πρὸς τὸν ὁποῖο ξανοίγεται ὀρίζεται ἀπὸ τὴν παγίωση τάσεων πού ἔχουν ἀπὸ καιρὸ ἀρχίσει νὰ διαμορφώνονται: στὸν ὀθωμανικὸ χῶρο θεσμοποιεῖται ἡ ἰσονομία ἀνάμεσα στὸ μουσουλμανικὸ καὶ τὸ ὀρθόδοξο στοιχεῖο· παράλληλα, στὸ ἐλλαδικὸ κράτος, ὁ νεοελληνικὸς ἱστορισμὸς θὰ ἀποκαταστήσει τὴν τρίσημη, διαχρονικὴ, ἐνότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Τεκμήριο μιᾶς ἐποχῆς πού ἀκριβῶς προηγήθηκε τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ μεταίχμιου εἶναι, σὲ κάποιον βαθμὸ, καὶ τὸ ἀνθολόγιο.

28. Ἐπιστολὴ 84, 20 Ἰανουαρίου 1855, πρὸς τὸν Παπᾶζ Ἀβραάμ, στὴν Κωνσταντινούπολη.

ΣΥΛΛΟΓΗ ΔΙΑΦΟΡΩΝ ΑΞΙΟΣΗΜΕΙΩΤΩΝ αντιγραφόμενων ἐν τουτὶ τῷ βιβλῳ ἀπὸ τοῦ 1853 ἔτους. Αὐγούστου 30. ὑπὸ Φιλίππου Π[απᾶ] Γρ[ηγορίου] Ἀριστοβούλου ἐκ Νεαπόλεως (Νέβσεχιρ) τῆς Καππαδοκίας.

«Ἐκλέγειν δὲ χρῆ καὶ ἐκ τῶν γεγραμμένων λόγων. Τὰς δὲ διαγραφὰς ποιῆσθαι περὶ ἐκάστου γένους παρασημῆνασθαι καὶ τὰς ἐκάστων δόξας».

Ἀριστοτέλ[ους]. Τοπικ[ὰ] Βιβλ[ίον] Α'. Κ[εφάλαιον] ιδ'
«Τὰ λόγου ἄξια σημειούσθω— Εὐγένιος.

Ἔοια τὰ φύλλα ἀριθμημένα μὲ τὸ χέρι τοῦ Ἀριστοβούλου 1-135· λάθος στὴν ἀρίθμηση: 82, 84. Μετὰ φ. 119, 2 φ. κομμένα (προφανῶς ἀπὸ τὸν ἴδιο, γιατί ἡ ἀρίθμηση συνεχίζεται κανονικά). Τὰ φ. 1-120 μὲ τὸ χέρι τοῦ Ἀριστοβούλου· 120-134 διαφορετικὲς γραφές. Στάχωση σύγχρονη τοῦ χφ.· ράχη δερμάτινη, ὅπου χρυσοτυπία: Συλλογὴ Διαφόρων. Ἐπίσημη, μικρὴ τετράγωνη ἐτικέτα ὅπου ὁ ἀρ. 35 (χέρι Ἀρ.). Ἐνα παράφυλλο ἀρχῆς, ἄγραφο. Στὸ τέλος κάθε κειμένου ἡ ὑπογραφή σχεδὸν στερεότυπη (πλὴν τῆς χρονολογίας): π.χ. φ. 26: Ἀντέγραφον ἐν τῇ κατὰ τὴν νῆσον Χάλκην Θεολογικῇ σχολῇ 1853φ Σεπ[τεμβρίου] Κ' Φ.Π.Γ. Ἀριστόβουλος. Τὰ φ. 120-128 γραμμένα ἀπὸ ἄλλο χέρι ποὺ συνεχίζει ἀδιάκοπα τὸ κείμενο στὸ τέλος: Ἀντέγραφον τῇ κθ' Ἀπριλίον τοῦ, αωνστ' Ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ. Λεόντιος Μοναχὸς Ἄνδριος. (Γιὰ τὸν Λεόντιο [Πετρίδη] βλ. Βασ. Θ. Σταυρίδης, Ἡ Ἱερά Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης, Α' [=Ἡ Ἱερά, 1970], Ἀθήνα 1970, σ. 148.) Τὰ φ. 128-134 γραμμένα ἀπὸ τρίτο χέρι· στὸ φ. 134: Ὁ παρὼν λόγος ἀντεγρᾶφη ἐκ τῆς Ἐφημερίδος «Καρτερία» τῶν Ἀθηνῶν, ἔτος Δ', ἀριθμ. 116, 1846 [διορθ. (ἀπὸ τὸν ἴδιο ;) σὲ 1863] Αὐγούστ(ου) 1. ὑπὸ Χαραλάμπου Γεωργίου. Φερτεκίδου. Γιὰ τὸν Χαρ. Γεωργίου βλ. παρακάτω κεφ. ΚΔ'. Στὸ φ. 134 ὁ τίτλος τοῦ ἐπιγράμματος μὲ τὸ χέρι τοῦ Ἀριστοβούλου ἐνῶ τὸ τετράστιχο μὲ τὸ χέρι τοῦ γιοῦ του: Ἀντέγραφον Γρηγόριος Φ. Ἀριστόβουλος.

Δωρεὰ τῆς κυρίας Α. Θυφρωνίτη (1984). Προέρχεται ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Ἰωάννη Γεωργίου²⁹.

29. Ὁ Ι. Γεωργίου, λόγιος, ἱστοριοδίφης τῆς Καππαδοκίας, ἀνῆκε στὴν πρώτη γενιὰ τῶν προσφύγων καὶ καταγόταν ὁ ἴδιος ἀπὸ τὸ Νέβσεχιρ. Ὑπῆρξε συνεργάτης τοῦ πρώτου τόμου τῶν *Μικρασιατικῶν Χρονικῶν*: πρέπει νὰ μνημονευτεῖ γιὰ τὴν ἐμπεριστατωμένη μελέτη του «Ἡ ἐν Καππαδοκίᾳ Νέβσεχιρ», Μ. Χ., Α',

Ἀναλυτικὴ Περιγραφή

Α'

- φ. 1-26 *Παραινετικὸς πρόλογος* τοῖς Ὁρθοδόξοις χριστιανοῖς χρήσιμος. (μεταφρασθεὶς ἐκ τοῦ ρωσικοῦ ὑπὸ τοῦ Ἰωαννίκιου μοναχοῦ πρόην καθηγητοῦ τῆς Σλαβονικῆς γλώσσης ἐν τῇ κατὰ τὴν νῆσον Χάλκην Θεολογικῇ σχολῇ· τὸ δὲ σύγγραμμα οὕτως πρόκειται ὁ πρόλογος οὗτος καλεῖται: Πέτρα πίστεως· περὶ οὗ ἰδοὺ τί λέγει ὁ Ἀλ. Στούρτζας εἰς τὸ Διπλοῦν αὐτοῦ παράλληλον: ... «πολύτιμον σύγγραμμα Στεφάνου τοῦ Ἰαβόρσκη: Ἀρχιεπισκόπου Ρεζανίου, ἐπιγραφόμενον Πέτρα πίστεως, ἐρῶ ἐπινόημα, περιλαμβάνον πάντα τὰ ὑπὸ τῆς κατὰ τὸν Ἰστ' αἰῶνα Μεταρρυθμίσεως διαφιλονικούμενα ζητήματα ὅπου καὶ τὰ ἐλάχιστα ἐπιχειρήματα τὰ ὑπὸ τῆς μεταρρυθμίσεως ἀναφέρονται αὐτολεξεῖ, καταπολεμοῦνται καὶ ἀνασκευάζονται ἐν πρὸς ἓν». Ἐκ τῆς τοῦ Γαλλικοῦ εἰς τὸν Ἕλληνα λόγον μεταφράσεως Κωνσταντίνου Τυπάλδου τοῦ Σταυρουπόλεως σ. 35.) [στὸ τέλος] Ἀντέγραφον ἐν τῇ κατὰ τὴν Νῆσον Χάλκην Θεολογικῇ σχολῇ 1853φ Σεπ. κ' Φ.Π.Γ. Ἀριστόβουλος.

Ἀνέκδοτο.

Ἰωαννίκιος μοναχός: τὸ κοσμικὸ τοῦ ὄνομα ἦταν Ἰωάννης Δημητριάδης· γραμματέας τῆς βουλγαρικῆς γλώσσης στὸ Πατριαρχεῖο, μετατάσσεται προσωρινὰ στὴ θεολογικὴ σχολή³⁰. Ἐκεῖ διδάσκει σλαβονικὰ μὰ

³⁰ Ἀθήνα 1938, σ. 413-418. Βλ. ἀκόμα, «Ἡ φυλετικὴ ἐξέλιξις ἐν Μικρῇ Ἀσίᾳ», Μ.Χ., Β', Ἀθήνα 1939, σ. 63-91. Νεκρολογία του, ἀνυπόγραφη, δημοσιεύθηκε καὶ πάλι στὰ *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, Β', ὁ.π., σ. 450-451, ἓνα χρόνο μετὰ τὸ θάνατό του. Ἡ «Συλλογὴ Διαφόρων Ἀξιοσημειώτων» ἀποσπάσθηκε ἀπὸ ἓνα εὐρύτερο σύνολο, ἀνῆκε στὸ προσωπικὸ ἀρχεῖο του, ποὺ πέρασε ἀτόφου στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν. Γιά τὴν παρουσίαν τοῦ χειρογράφου στηρίχθηκα στὴ βοήθεια τῶν συναδέλφων Ματούλας Κουρουπού καὶ Μαρίας Πολίτη-Σακελλαριάδη, τίς ὁποῖες θὰ ἤθελα θερμὰ νὰ εὐχαριστήσω καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτῆ.

³⁰ Βλ. Ἀρχ. Γερμανὸς Γρηγοῤῥᾶς, *Ἡ ἐν Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ (1844-1898)*, Ἀλεξάνδρεια 1907, σ. 57-58. Γιά τὴν βάσανο τῶν πληροφοριῶν ποὺ κομίζει ὁ Γρηγοῤῥᾶς στὸ ἔργο αὐτὸ βλ. Α.Χ.Γ., Ὁ Ἀρχιμανδρίτης Γ. Γρηγοῤῥᾶς καὶ τὰ Ἀπομνημονεύματα αὐτοῦ, Ἀθήνα, χ.χ [1907] (γιά τὴν ταύτιση τοῦ προσώπου τοῦ συγγραφέα βλ. Μ. Γεδεῶν, «Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία», *Πανελληνίον Λεύκωμα Ἑθνικῆς Ἐκατονταετηριδος*, τ. Γ', σ. 104).

τριετία (1846-1848). Ἀργότερα, τὸ 1850, κυκλοφορεῖ, σὲ ἔκδοση τοῦ πατριαρχικοῦ τυπογραφείου καὶ μὲ δαπάνη τοῦ Κων. Τυπάλδου, ἡ *Γραμματικὴ τῆς Σλαβονικῆς γλώσσης*, «ἐρανισθεῖσα ὑπὸ Ἰω. Δημητριάδου ... εἰς χρῆσιν τῆς ἐν Χάλκῃ Θεολογικῆς Σχολῆς»³¹.

Στούρζα Ἀλεξάνδρου *Διπλοῦν Παράλληλον*: πρωτοεκδίδεται γαλλικά, στὴν Ἀθήνα, τὸ 1849. Μεταφράζεται στὰ ἑλληνικά ἀπὸ τὸν Κων. Τυπάλδο καὶ ἐκδίδεται στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ 1851³².

Στέφανος Ἰαβόρσκη: Ρῶσος μητροπολίτης (1651-1721). Κινήθηκε στὸ στενὸ περιβάλλον τοῦ Μ. Πέτρου προσπαθώντας νὰ μετατρέψει τοὺς αἱρετικούς πρὸς τὴν ὀρθοδοξία³³.

Τὸ ζήτημα τῆς εἰσαγωγῆς τῶν ξένων γλωσσῶν στὴ θεολογικὴ σχολή, καὶ ἰδιαίτερα τῆς διδασκαλίας καὶ διάδοσης τῆς σλαβονικῆς, συνδέεται μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ πρώτου σχολάρχῃ Κωνσταντίνου Τυπάλδου. «Ἐπιδιδώκων τὸν στενώτερον τῶν ὁμοδόξων ἐκκλησιῶν σύνδεσμον, εἰσήγαγεν ἐν τῇ σχολῇ καὶ τὴν τῆς Σλαβονικῆς γλώσσης διδασκαλίαν»³⁴ σημειώνει ὁ

31. Πβ. ἀριθμὸς Γκίνη - Μέξα 5143. Βλ. καὶ Γερμανὸς Στρηνόπουλος, μητροπ. Θσατεῖρων, *Ἡ Ἱ. Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης, ἱστορικαὶ συμβολαί*, ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 13.

32. Πβ. ἀριθμὸς Γκίνη - Μέξα 5393. Βλ. καὶ Κωνσταντίνος Μπόνης, *Ἀρχεῖον Σύμμικτα τακτοποιήσις καὶ μελέτη τῶν οἰκῶν Τυπάλδων - Ἰακωβάτων Ἐν Ληξουρίῳ τῆς Νήσου Κεφαλληνίας*, ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Β' τ. τῆς *Ἐπετηρίδος Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν*, Ἀθήνα 1970, ἀρ. 50, σ. 584.

33. Ἄρθρο τοῦ Θ[εοδώρου] Β[ελλανίτη] στὴ *Μ.Ε.Ε.Ε.*

34. Ἡλίας Δ. Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα*, Α', Ἀθήνα 1904, σ. 683. Χαρακτηριστικὸ εἶναι πῶς ἓνα ἔργο τοῦ Τυπάλδου ποὺ κυκλοφόρησε ἑλληνικά τὸ 1849, ἡ ἀκολουθία τοῦ πατριάρχῃ Φώτιο, κυκλοφορεῖ παράλληλα καὶ στὰ σλαβονικά σὲ ἔκδοση τοῦ πατριαρχικοῦ τυπογραφείου, τυπωμένο καὶ αὐτὸ στὴν Κωνσταντινούπολη τὴν ἴδια χρονιά· τὴ σλαβονικὴ ἔκδοση ἀναφέρει ὁ Louis Petit, *Bibliographie des Acolouthies Grecques*, Βρυξέλλες 1926, σ. 244, δίχως νὰ παραθέτει τὸν τίτλο. Εὐχαριστῶ τὴν Ντόρη Παπαστράτου ποὺ μοῦ παραχώρησε ἀντίτυπο τῆς βιβλιοθήκης της καθὼς καὶ τὸν Γιάννη Καρᾶ ποὺ εἶχε τὴ φροντίδα γιὰ τὴ μεταγραφή τοῦ σλαβονικοῦ φύλλου τίτλου. Γιὰ τὴν ἔνταξη τῶν πνευματικῶν ἀνταλλαγῶν καὶ τὴν προώθηση τῶν βαλκανικῶν γλωσσῶν καὶ κυρίως τῆς σλαβονικῆς μέσα στὸ χῶρο τῆς θεολογικῆς σχολῆς βλ. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός-Βαρβάρα Γ. Μεταλληνοῦ, *Ἀρχεῖον Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Μεγάλῃς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας - Ἱερὰς Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης, Σχολαρχία Κωνσταντίνου Τυπάλδου 1844-1866*, τ. Α', Ἀθήνα 1985. Παρόλο ποὺ ἡ σημαντικὴ αὕτη ἔκδοση τοῦ ἀρχείου τῆς Χάλκης κυκλοφόρησε ὅταν τούτη ἐδῶ ἡ ἐργασία εἶχε πιά περατωθεῖ, καὶ ἔτσι τὸ σύνολο τῶν στοιχείων καὶ τῆς μᾶς καὶ τῆς ἄλλης δὲν μπόρεσαν ὀργανικά νὰ συνυφανθοῦν, μπορῶ μὲ μιὰ πρώτη ἐκτίμηση νὰ βεβαιώσω πῶς τὰ στοι-

Ἡλ. Τσιτσέλης. Στοιχείο χαρακτηριστικό μιᾶς σύλληψης οἰκουμενικῆς εἶναι ὅτι στὸν πρῶτο κανονισμό τῆς Χάλκης, τοῦ 1845, ποὺ συντάσσεται ἀπὸ τὸν Τυπάλδο καὶ τὸν Ἡλία Τανταλίδη, προγραμματίζεται νὰ προστεθοῦν τὰ ἑβραϊκά, ἄρμενικά καὶ νεώτερες γλώσσες. Τὸ σχέδιο δὲν θὰ τελεσφορήσει στὸ σύνολό του· τὰ σλαβονικά ὁμως εἰσάγονται τὸ 1846. Στὸν δεῦτερο κανονισμό, τοῦ 1853, ὀρίζεται ἡ στοιχειώδης διδασκαλία τους ἀπὸ τὸ τρίτο ἔτος καὶ ὀλοκληρώνεται προοδευτικά στὸ ἕκτο ἔτος, περιλαμβάνοντας μεταφράσεις τῶν θείων πατέρων, συντακτικό, πεζογράφους, ἱστορία τῆς φιλολογίας, ποιητὲς καὶ ἀναλύσεις ἐκκλησιαστικῶν λόγων. Τὸ 1853, μὲ τὴν ἔναρξη τοῦ κριμαϊκοῦ πολέμου, καθὼς οἱ σχέσεις μὲ τὴ Ρωσία εἶναι τεταμένες, μιὰ ἀνεπίσημη ἐπίσκεψη τοῦ Κάνιγκ στὴ Χάλκη, τὴν ὥρα ποὺ ψάλλονται στὸ ναὸ ὕμνοι στὰ σλαβονικά, γίνεται ἀφορμὴ νὰ συνειδητοποιηθεῖ ὁ ἐνδεχόμενος κίνδυνος: ἐνεδρεῖται ὁ φόβος μήπως καὶ ἀναμοχλευτοῦν παλαιότερες ἀνεπιβεβαίωτες διαδόσεις γιὰ οἰκονομικὴ σύμπραξη τῆς Ρωσίας κατὰ τὴν ἀνέγερση τῆς σχολῆς. Αὐτὸ ὀδηγεῖ τὸ πατριαρχεῖο στὸ νὰ διακόψει τὰ μαθήματα προσωρινά, καὶ νὰ ἐπιτρέψει ξανά τὴ διδασκαλία τους ὕστερα ἀπὸ τὴ λήξη τοῦ πολέμου.

Ὁ Τυπάλδος ἐνθαρρύνει μὲ κάθε τρόπο τὴ διάδοση τῆς σλαβονικῆς: ἐκτός ἀπὸ τὴ γραμματικὴ τοῦ Δημητριάδη, τοῦ 1850, ὅπου στὸν τίτλο ἐμφανίζεται τὸ ὄνομά του, δευτέρη ρητὴ μνεῖα του γίνεται τὸ 1852, ὅταν ἐκδίδεται στὴν Κωνσταντινούπολη ἡ *Χρηστομάθεια τῆς Σλαβονικῆς* «Νεοφύτου ἱερομονάχου Ριλλιώτου, καθηγητοῦ ... σπουδῆ καὶ ἀπάντη τοῦ ... Κωνσταντίνου Τυπάλδου». Ὁ ἱερομόναχος Νεόφυτος διαδέχεται τὸ 1848 τὸν προκάτοχό του Δημητριάδη. Στὴν εἰσαγωγὴ του ὑπογραμμίζει τὴν ὄθηση ποὺ ἔδωσε ὁ Τυπάλδος στὶς σλαβονικὲς σπουδὲς καὶ τὴ φροντίδα του νὰ τυπωθοῦν τὰ βασικά ἐγχειρίδια (γραμματικὴ, κείμενα καὶ στοιχειῶδες γλωσσάρι ποὺ συμπεριέχεται στὴν ἔκδοση τοῦ 1852), εἰδικὰ γιὰ τοὺς μαθητὲς τῆς Χάλκης.

Βλέπουμε ὅτι καὶ στὶς δυὸ ἐκδόσεις ὁ Τυπάλδος διαδραματίζει ἕναν ρόλο πολὺ εὐρύτερο ἀπὸ ἐκεῖνον ἑνὸς ἀπλοῦ χρηματοδότη ἢ διεκπεραιωτῆ· εἶναι ὁ κινητήριος νοῦς. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ θυμίσει σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μιὰ ἔκδοση τοῦ 1828, τὸ *Δοκίμιον περὶ τῆς πλησιεστάτης συγγενείας τῆς σλαβονικῆς γλώσσης πρὸς τὴν ἑλληνικὴν* τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, ποὺ κυκλοφόρησε στὴν Πετροῦπολη, γιὰ νὰ ἐντάξει τὰ ἐγχειρήματα τοῦ Τυπάλδου μέσα στὴν χρονικὴ συνέχεια, ἀλλὰ καὶ μέσα σὲ μιὰν ἀτμόσφαιρα ἰδεῶν, στὴν ὁποία μετέχει· νὰ σημειωθεῖ ἀκόμα ὅτι τὴν ἴδια ἐπο-

χεῖα ποὺ δημοσιεύονται ἐρχονται νὰ ὑποβαστάξουν καί, πάντως, νὰ λειτουργήσουν προσθετικά καὶ ὄχι ἀναιρετικά πάνω στὸ βασικὸ σκελετὸ τῆς δουλειᾶς μου.

χή, μέσα στο ανάλογο κλίμα, πρέπει να συντάχθηκε και η μελέτη του Οικονόμου για τὸν Στούρζα³⁵ τοῦ ὁποῖου ἡ γνώμη προτάσσεται ἐδῶ.

Β'

φ. 27-37* *Λόγος ἀναγνωσθεὶς εἰς τὴν ἐγκαθίδρυσιν τῆς ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Ἱερᾷ Μονῇ τῆς Ἁγίας Τριάδος Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ὑπὸ Κωνσταντίνου Τυπάλδου Σταυρουπόλεως.*
[στὸ τέλος] Ἐγγραφον ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Ἱερᾷ Μονῇ τῆς Ἁγίας Τριάδος. Τὴν 7 Ὀκτωβρ(ίου) 1844 – ἀντέγραφον δὲ [στὸ τέλος] ἐποιήθη ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Ἠλία Ταυτα[λίδου] (ἀντέγραφον) ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ ἰα' Φεβρ. αἰωνδ' Φίλιππος Π. Γ. Ἀριστόβουλος.

Δημοσιευμένο: Ἀπόστολος Μέξης, *Ἡ ἐν Χάλκῃ Ἱερὰ Θεολογικὴ Σχολή, ἱστορικὰ σημεῖωματα, (1844-1933)*, Κωνσταντινούπολη 1933, σ. 45-54. Τὸ δημοσιευμένο κείμενο ἀποκλίνει σὲ ἐλάχιστα σημεῖα. Ἀπόσπασμα μιᾶς παραγράφου περιλαμβάνεται στὴν *Ὁρθοδοξία*, 19, Κωνσταντινούπολη, Ὀκτώβριος 1944, (ἔκτακτον τεύχος ἐπὶ τῇ ἑκατονταετηρίδι), σ. 304. Βλ. καὶ Κ. Μπόνης, *Ἀρχειὸν Σύμμικτα*, ὁ.π., σ. 591 ἀρ. 67. Τὸ κείμενο ἦταν γνωστὸ καὶ προτοῦ ἐκδοθεῖ μνεῖα του βλ. Γερμανὸς Σάρδεων, «Ἴδρυσις Θεολογικῆς Σχολῆς ἐν τῇ Χαλκίτιδι Ἱ. Μονῇ τῆς Ἁγίας Τριάδος», *Ὁρθοδοξία*, 6 (Κωνσταντινούπολη 1931), σ. 635, καὶ Η. Τσιτσέλης, ὁ.π., σ. 689.

Ὁ λόγος αὐτὸς τοῦ Κωνσταντίνου Τυπάλδου καταχωρίζεται στὸ ἀνθολόγιο προφανῶς γιὰ τὸ ὑποδειγματικὸ ρητορικὸ του ὕφος καθὼς καὶ γιὰ τὸ ὅτι καταγράφει συμβάντα ποῦ προορίζονται νὰ γίνουν κτῆμα τῶν μαθητῶν ἀφοῦ σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴ σχολή. Ἐπιπλέον ὁμως τὸ περιεχόμενό του ἀποτελεῖ, γιὰ κάποιους ἱστορικοὺς λόγους, μιὰ δημόσια δήλωση πίστεως στὴν ὀρθοδοξία. Ἡ στιγμή ποῦ ἐκφωνεῖται εἶναι φορτισμένη σημασιολογικά, ἐπίσημη: μὲ τὴν ἴδρυση τῆς θεολογικῆς σχολῆς τὸ 1844 ἀπὸ τὸν πατριάρχη Γερμανὸ Δ', ἡ σχολαρχία ἀνατίθεται στὸν Κωνσταντῖνο Τυπάλδο. Τὴν ἡμέρα αὐτῇ, ὁ μετέπειτα Σταυρουπόλεως, κάνει τὴν πρώτη δημόσια ἐμφάνισή του στὸ περιβάλλον τοῦ Πατριαρχείου, ἐκφωνεῖ τὸν πρῶτο λόγο του. Φορέας μιᾶς παιδείας ποῦ διαμορφώθηκε σὲ συνεχῆ

35. Κων. Οἰκονόμου, *Ἀλέξανδρος ὁ Στούρζας Βιογραφικὸν Σχεδιάσμα*, Ἀθήνα 1855, βλ. σ. 92-97 σχετικὰ μὲ τὸ *Διπλοῦν Παράλληλον*.

έπικοινωνία με τὰ δυτικά κέντρα, ἀναλαμβάνει τὴ θέση αὐτὴ στὰ σαρανταοκτὼ του χρόνια, ἔχοντας κιάλας διανύσει μιὰ ἀνιούσα ἀλλὰ ὄχι καὶ ἀδιατάραχη σταδιοδρομία.

Ἡ ἐξιστόρηση τῶν γεγονότων καὶ τῶν αἰτίων ποὺ στοιχειοθετοῦν τὶς κατηγορίες ποὺ ἐξαπολύθηκαν ἐναντίον του πρὶν τὴν μετάβασή του στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1843, δὲν θὰ εἶχαν θέση ἐδῶ. Αὐτὸ ποὺ χρειάζεται νὰ συγκρατήσουμε ὁμως εἶναι ὅτι ὁ ἀπόηχος τῶν περασμένων τὸν ἀκολουθεῖ καὶ στὴν Χάλκη. Ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο, μάλιστα, τοῦ 1844, σημειώνονται ἐνέργειες ποὺ ἀποσκοποῦν στὴν παρεμπόδιση τῆς ἰδρύσεως τῆς σχολῆς, μέσα ἀπὸ τὶς ὁποῖες βάλλεται καὶ ὁ ἴδιος προσωπικά³⁶. Παραμένει σημεῖο ἀνεξιχνίαστο καὶ μαρτυροῦνται ἐλάχιστα γιὰ τὸ ποιὲς στάθηκαν οἱ σχέσεις τοῦ Τυπάλδου μετὰ τὸ Πατριαρχεῖο πρὶν τὸ διορισμὸ του στὴ θέση αὐτὴ. Γνωρίζουμε πάντως ὅτι ὑπάρχει προηγούμενη ἀλληλογραφία του μετὰ τὸν Γρηγόριο ΣΤ' ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ βρισκόταν στὴν Κέρκυρα, στὴν Ἴονιο Ἀκαδημία, μιὰ πενταετία πρὶν, τὸ 1838³⁷.

Ἀκόμη, τὸ ὅτι ἡ ὑψηλοῦτά του ἦταν ἀγγλική, ἴσως καὶ ἡ παλαιὰ συνεργασία του μετὰ τὴ Βιβλικὴ Ἑταιρεία³⁸, ἔδωσαν λαβὴ σὲ ποικίλα σχόλια. Ἐτσι, ὅταν κλήθηκε νὰ ἀναλάβει τὴν διεύθυνση τῆς σχολῆς, χρειάστηκε νὰ περάσει ἀπὸ κρίση: «Παρουσιασθεὶς πρὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἐπέδειξε τὰ ἐν χειρογράφοις ἔργα αὐτοῦ Δογματικὴν Θεολογίαν, Χριστιανικὴν Ἠθικὴν, Ἱερὰν Ἑρμηνευτικὴν καὶ Ἱστορίαν τῆς Θεολογίας, διαβεβαιώσας τὴν ἐκκλησίαν περὶ τῶν ὀρθοδόξων αὐτοῦ φρονιμάτων καὶ ἀνασκευάσας τὰς κατ' αὐτοῦ ἐκτοξευθεῖσας συκοφαντίας»³⁹.

36. «Ἐπιστολὴ Κ. Φλαμιάτου πρὸς τὸν Γερμανὸ Δ' κατὰ τῆς ἀποφάσεως αὐτοῦ περὶ ἰδρύσεως τῆς Ἰ. Θ. Σχολῆς Χάλκης ἀποσταλέντος ἐκ Σύρου τὴν 15 Ὀκτωβρίου 1844» (Γ. Δ. Μεταλληνός, *Δύο Κεφαλῆνες ἀγωνισταὶ ἀντιμέτωποι Κ. Φλαμιάτος καὶ Κ. Τυπάλδος*, ἀνάτυπο, Λευκωσία 1980, σ. 22-27). Στὴν ἐπιστολὴ ὁ Τυπάλδος κατηγορεῖται μεταξὺ ἄλλων καὶ ὡς ὄργανο τῆς ἀγγλικῆς προπαγάνδας.

37. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Η. Τσιτσέλης, *ὁ.π.*, σ. 672-9. Ὡστόσο, τὸ πρόβλημα μένει ἀνοιχτὸ ὡς τὰ σήμερα· βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Γύρω σὲ μιὰ Κατήχηση, Κοραῆς καὶ Κωνσταντῖνος Τυπάλδος», *Κερκυραϊκὰ Χρονικά*, XXVI, Κέρκυρα 1981, σ. 190.

38. Βλ. Γεώργιος Τυπάλδος-Ἰακωβάτος, *Ἱστορία τῆς Ἰονίας Ἀκαδημίας*, ἐκδοση Σπύρος Ἰ. Ἀσδραχᾶς, Ἀθήνα 1982, σ. 170. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, *Τὸ Ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἰς τὴν Νεοελληνικὴν κατὰ τὸν 10^ο αἰ.*, Ἀθήνα 1977, 204 καὶ πολλὰ. Βλ. ἀκόμα γιὰ τὶς σχέσεις Τυπάλδου καὶ Γρηγορίου ΣΤ', Η. Τσιτσέλης, *ὁ.π.*, σ. 686.

39. Ἀπ. Δ. Μέξης, *ὁ.π.*, σ. 44. Ὁ Γερμανὸς Γρηγορᾶς, *ὁ.π.*, σ. 39-40, σημειώνει ὅτι ὁ Γερμανὸς Δ' σὲ σύσκεψη τῆς ἱερᾶς συνόδου ζήτησε τὴν ἐγκριση τῆς κυβερνήσεως «ὄσον ἀφορᾷ στὸν διορισμὸν τοῦ Διδασκάλου Τυπάλδου ὡς Διευθυντοῦ

Παράλληλη επισφράγιση αποτελεί και τὸ κείμενο ποὺ ἀνθολογεῖται ἐδῶ, ἀπευθύνεται ὁμως σὲ κοινὸ εὐρύτερο ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς ἱερᾶς συνόδου: μὲ τὸν λόγο αὐτὸν αἴρονται οἱ λανθάνουσες ἢ καὶ ρητὲς ὑπόνοιες ἐναντίον του, παρ' ὅλ' αὐτὰ ὁ τόνος δὲν εἶναι ἀπολογητικός. Ὁ Κ. Τυπάλδος, ποὺ γιὰ δεύτερη φορὰ ἠγεῖται ἑνὸς πανεπιστημιακοῦ ὄργανισμοῦ, κάνει μιὰ προγραμματικὴ διακήρυξη κι ἔρχεται μὲ τρόπο ρωμαλέο νὰ ἐκφράσει τὴν ἰδεολογικὴ του ταύτιση μὲ τὶς ἀκόμα κρατούσες οἰκουμενικὲς ἀντιλήψεις, μέσα στὶς ὁποῖες ἄλλωστε συλλαμβάνει καὶ τὴν ἀποστολὴ τοῦ θεολογικοῦ αὐτοῦ φυτωρίου, ὅπως ὁ ἴδιος τὸ ἀποκαλεῖ.

Γ'

φ. 38-40 *Προσφώνημα Δωροθέου (πρὶν δὲ Φωτίου) Ἱεροδιακόνου πρὸς τὸν Πανιερώτατον Μητροπολίτην Σταυρουπόλεως Κωνσταντῖνον τὸν σεβαστόν μοι καθηγεμόνα καὶ διδάσκαλον ὅτε ἐχειροτονήθη ὑπ' αὐτοῦ Ἱεροδιάκονος τῆ στ' Φεβρουαρίου, αὐνδ' ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ.*

[στὸ τέλος] ἐποιήθη ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ Ἡλία Ταῦτα[λίδου] (ἀντέγραφο) ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ ἰα' Φεβρ. αὐνδ' Φίλιππος Π. Γ. Ἀριστόβουλος.

Χειρόγραφο κείμενο τοῦ Δωροθέου, μὲ ἔνδειξη «Χάλκη 1854», περιλαμβάνεται στὸν κατάλογο Manjo Stoyanov, *Codices Graeci Manuscripti Cyrilli et Methodi Bibliothecae Serdicensis*, Σόφια 1973, σ. 108· ἡ περιγραφή ποὺ παρέχεται δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ τὴν ταύτιση.

Ὁ Δωρόθεος Στράτων, ἱεροδιάκονος, μὲ κοσμικὸ ὄνομα Φώτιος,

τῆς Σχολῆς, καθ' ὃ ξένης ὑπηκοότητος (Ἀγγλικῆς)»· καὶ ἀλλοῦ: «Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ... ἠρεῦνα καὶ ἐξηκρίβου τὰ περὶ τοῦ ἠθους καὶ τῶν θρησκευτικῶν φρονημάτων ἀπάντων μὲν ἐν γένει τῶν Διδασκάλων καὶ ἱεροκηρύκων, ἰδιαζόντως δ' ἐκείνων οἵτινες ἐξεπαιδεύθησαν ἢ συνεπλήρωσαν τὰς σπουδὰς αὐτῶν ἐν τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ. Παρ' ἐνίων δ' ἐκ τούτων ἐλάμβανε καὶ γραπτὴν ἐνυπόγραφον ὁμολογίαν» (Γ. Γρηγοράς, ὁ.π., 19).

ύπηρξε άνιψιός του Δωρόθεου 'Αγιοταφίτη⁴⁰, και μετά τó θάνατο του τελευταίου, τó 1851, προστατευόμενος του Η. Τανταλίδη⁴¹, ó όποίος είναι άπό τó 1848 δάσκαλος τών έλληνικών γραμμάτων στη σχολή. 'Ο λόγος έκφωνείται στις 6 Φεβρουαρίου (μνήμη του π. Φωτίου), μέρα που έχει όρισει άπό τόν κανονισμό άργία, ως έορτή της ιερής μονής. 'Απευθύνεται στόν Κ. Τυπάλδο και είναι έργο του 'Ηλία Τανταλίδη όντας ρήτορας δεινός ó ίδιος, αλλά και δάσκαλος της ρητορικής στην Χάλκη, «συνέταξε πολλούς λόγους έκφωνηθέντας ύπό τών μαθητών αυτού έν διαφόροις περιστάσεσι και δημοσιευθέντας έπ' όνόματι άλλων»⁴².

Δ'

- φ. 41-59 *Μοναστήριον τών 'Αρχαγγέλων έν Καππαδοκία. «Γραφήτω αυτή εις γενεάν έτέραν, και λαός ό κτιζόμενος αινέσει τόν Κύριον» Ψαλμ. ρα' 19. «'Αγιος ό ναός σου (ό Θεός) θαυμαστός έν δικαιοσύνη» ξδ' στ. 'Εν Πετροπόλει 1850.*

[άφιέρωση (φ. 42)] *Τή [...]'Ελένη Κωνσταντίνου Μουρούζη [...] άφιεροί τó λιτόν αυτού πόνημα ό Κόμης Α. Βήττ.*

[στό τέλος] *μετεφράσθη έκ του ρωσσικού ύπό του αυτού 'Ιωαννίκιου μοναχού ... άντέγραφον έν τή κατά τήν νήσον Χάλκη Θεολογική Σχολή τή ιγ' Μαρτ. του 1854, Φίλιππος Π. Γρ. 'Αριστόβουλος.*

Τó μοναστήρι τών Ταξιαρχών ή 'Αρχαγγέλων (τούρκικα: Γιανάρτας) βρίσκεται στό χωριό Ταρσιάχ (Ταξιάρχης, Β.Α. της Καισαρείας)⁴³.

40. Για τόν Δωρόθεο 'Αγιοταφίτη βλ. έδω, στό Ζ', έπιστολή Κ. Οικονόμου πρós Δωρόθεο (1845). Στο Παλαιογραφικό 'Αρχείο του Μορφωτικού 'Ιδρύματος 'Εθνικής Τραπέζης ύπάρχει σέ μικροφίλμ του 'Αρχείου Τυπάλδων-Ίακωβάτων τó πιστοποιητικό γράμμα της χειροτονίας του φέρει τήν ύπογραφή του Κων. Τυπάλδου και ήμερομηνία 10 Φεβρουαρίου 1854 (χφ. 57, 9). Βλ. και Γ. - Β. Μεταλληνού, *'Αρχειον*, ό.π., 'Αθήνα 1985, σ. 126.

41. Πληροφορίες που πηγάζουν άπό τίς έπιστολές του 'Αριστόβουλου βλ. ειδικά έπιστολή 57, 30 Αυγούστου 1854.

42. Ματθαίος Παρανίκας, *Βίος 'Ηλία Τανταλίδου*, 'Ο έν Κωνσταντινούπολει 'Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος, ΚΔ'. Κωνσταντινούπολη 1895, σ. 24.

43. Βλ. ύλικό προφορικής παράδοσης που άπόκειται στό ΚΜΣ: χωριό Ταρσιάχ Καππαδοκίας (φάκελλοι 123-127), όπου και πλούσια σχετική βιβλιογραφία, καθώς και τά χειρόγραφα Α/Α 153, 346. Τó ΚΜΣ διαθέτει άκόμα και σχετικό φωτογραφικό ύλικό.

Το κείμενο που ἀνθολογείται ἐδῶ περιλαμβάνει βέβαια, σύμφωνα μὲ τὸν τίτλο, τὸ ἱστορικὸ τοῦ Μοναστηριοῦ (φ. 43-47) ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερο τμήμα του ἀφορᾷ στὴν «Λατρεία τῶν Γραικῶν» (φ. 47-59) ὅπου καὶ ἀναπτύσσονται διάφορα θεολογικὰ θέματα (τὸ σχίσμα, ὁ τρόπος τέλεσης τῆς λειτουργίας στὴν ὀρθόδοξη ἀνατολικὴ ἐκκλησία, τὸ σύμβολο τῆς πίστεως, ὁ τρόπος ποῦ οἱ ὀρθόδοξοι ρῶσοι καὶ οἱ γραικοὶ κάνουν τὸ σταυρὸ τους). Συνοδεύονται ἀπὸ παραπομπές στὰ λατινικά, γαλλικὰ καὶ ρώσικα. Τὸ ρωσικὸ κείμενο ἀταύτιστο· Ἰωαννίκιος εἶναι πάλι ὁ Ἰωάννης Δημητριάδης. Νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ἡ ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη ὄψη τοῦ χειρόγραφου κειμένου ποῦ μιμεῖται τὴν τυπογραφικὴ μορφή τοῦ ἐντύπου. Συγγραφέας δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Α. Βήττ, ποῦ ὑπογράφει τὴν ἀφιέρωση στὴν Ἑλένη Μουρούζη· ὥστόσο στάθηκε ἀδύνατο νὰ ἐντοπίσω ἀπὸ ἄλλου τὸ πρόσωπο. Ἀπὸ ἐσωτερικὰ τεκμήρια τοῦ κειμένου προκύπτει πὼς ὁ συγγραφέας ἦταν ὀρθόδοξος καὶ ρώσος ὑπήκοος· ἄρα δὲν μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν γνωστὸ βέλγο ἀρχαιολόγο Jean-Joseph-Antoine-Marie Witte (1808-1889): ἀνάμεσα στὴν πλούσια ἐργογραφία τοῦ τελευταίου δὲν μνημονεύεται παρόμοια συγγραφή – ἀκόμη, οὔτε στὴ βιβλιοθήκη του βρισκόταν κανένα τέτοιο ἐντυπο – αὐτοτελές τουλάχιστον⁴⁴. Ὁ Κάλφογλου, στὸ καραμανλίδικο ἔργο του *Μονὴ Φλαβιανῶν*⁴⁵, ἀνάμεσα στὸν πακτωλὸ τῶν –ἀτεκμηρίωτων ὅμως– πληροφοριῶν, σημειώνει ὅτι ὁ Κόμης Α. Βήττε ὑπῆρξε πρόξενος τῆς Ρωσίας στὴν Καισάρεια, κι ἔγραψε γιὰ τὸ μοναστήρι αὐτὸ μιὰ σύντομη ἱστορία, τὸ 1850, στὰ ἑλληνικά. Τέτοιο ἐντυπο δὲν ἔχει ὡς σήμερα, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, βιβλιογραφηθεῖ.

Τὸ ἔργο δὲν ἀναφέρουν οὔτε οἱ περιγραφές τῶν ἀρχαιολογικῶν μνημείων τῆς Καππαδοκίας τοῦ Jerphanion, τῶν Thierry, ἢ τοῦ Tchihatcheff, τοῦ ρώσου περιηγητῆ ποῦ, ὅπως ἀναφέρει καὶ τὸ χειρόγραφο, ἐπισκέφθηκε τὸ 1847 τὸ Μοναστήρι⁴⁶. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὀδηγοῦν στὴν ὑπόθεση

44. Διέτρεξα τοὺς τίτλους τῶν δύο καταλόγων χωρὶς ἀποτέλεσμα: *Catalogue des livres composant la bibliothèque d'histoire ancienne et d'archéologie de feu M. le baron de Witte...*, Παρίσι 1891, καὶ *Supplément au Catalogue de la bibliothèque d'archéologie et d'érudition classiques de feu M. le baron de Witte*, Παρίσι 1892.

45. Ἰω. Η. Κάλφογλου, *Μονὴ Φλαβιανῶν*, Κωνσταντινούπολη 1898, Α', σ. 19 (δακτυλογραφημένη ἑλληνικὴ μετάφραση τῶν Χρ. Τουργοῦτη καὶ Γ. Μαυροχαλυβίδη, ποῦ ἔγινε γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ΚΜΣ καὶ παραμένει ἀνέκδοτη).

46. Guillaume de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce*, Παρίσι 1936· Nicole et Michel Thierry, *Nouvelles Eglises Rupestres de Cappadoce*, Παρίσι 1963, καὶ P. de Tchihatcheff, *Asie Mineure*, I-VIII, Παρίσι 1866-1869.

ὅτι τὸ ἔργο μπορεῖ καὶ νὰ μὴν κυκλοφόρησε τυπωμένο – καὶ πάντως ὄχι αὐτοτελῶς. Πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση μᾶς φέρνει καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἄναστασιος Λεβίδης, σὲ χειρόγραφό του τῆς δεκαετίας τοῦ 1890⁴⁷, ἀντιγράφει αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ κείμενο ἀπὸ τὸ ἀνθολόγιο τοῦ Ἀριστόβουλου, παραπέμποντας ρητὰ στὸ χειρόγραφο καὶ τὸν κτήτορά του. Εἰκάζω ὅτι, γιὰ νὰ καταφεύγει ὁ λόγιος Λεβίδης σὲ ἰδιωτικὸ χειρόγραφο σαράντα χρόνια μετὰ, σημαίνει ὅτι οὔτε ὁ ἴδιος τουλάχιστον εἶχε ὑπόψη τοῦ ἄλλῃ ἔντυπῃ μαρτυρία ἢ μνεῖα του. Σημειῶνω πάντως ὅτι ἡ βιβλιοθήκη τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης, στὰ χρόνια ποῦ μαθήτευε ὁ Ἀριστόβουλος, συγκέντρωνε πολλὰ ἔντυπα ρωσικῆς προέλευσης. Ἴσως τὸ κείμενο αὐτὸ, ἂν ἔχει ἐκδοθεῖ, νὰ περιλαμβανόταν σὲ κάποιο τόμο σύμμικτο, στὰ ρωσικά⁴⁸.

47. Κατατεθειμένο στὸ ΚΜΣ. Βλ. Ἰω. Πετροπούλου, ὀ.π., 253 ἀρ. καταλόγου 6/474 ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, ὁ Λεβίδης, σὲ ἔντυπο δημοσίευσμά του γιὰ τὴ Μονὴ Ταξιαρχῶν, ἐπαναλαμβάνει τὶς πληροφορίες τοῦ χειρογράφου: Α. Λεβίδης, «Αἱ ἐν τῷ Κλίματι τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου ἱεραὶ μητροπόλεις», *Ἡμερολόγιον τῶν Ἐθνικῶν Φιλανθρωπικῶν Καταστημάτων*, Κωνσταντινούπολη 1905, σ. 126-155, καὶ ὁ ἴδιος, *Αἱ ἐν Μονολίθοις Μοναί*, Κωνσταντινούπολη 1899, σ. 90.

48. Δειγματοληπτικὰ ξεφύλλισα τοὺς τόμους *Mémoires de la Société Impériale d' Archéologie de St. Petersbourg*, I-VI, Πετρούπολη 1847-1852, καὶ *Mélanges greco-romains tirés du Bulletin historico-philologique de l' Academie Impériale des Sciences de Saint Petersbourg*, Πετρούπολη 1850, χωρὶς ἐπιτυχία. Πληροφορίες γιὰ τὰ ρωσικά ἔντυπα τῆς βιβλιοθήκης τῆς Χάλκης παρέχει ὁ βιβλιοφύλακας τῆς σχολῆς, Χρυσόστομος Κωνσταντινίδης, ὀ.π., *Ὁρθοδοξία*, ΙΘ', σ. 351. Θά ἤθελα ἐδῶ νὰ εὐχαριστήσω τὸν Ἀνδρέα Σιδέρη τῆς Γενναδαίου Βιβλιοθήκης, ποῦ μὲ βοήθησε ν' ἀκολουθήσω κάποιο μίτο, ἔστω καὶ διὰ τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς, στὴν ἀχανὴ ρωσικὴ βιβλιογραφία. Πάντως, ἡ λύση τῆς πατρότητος τοῦ ἔργου βρίσκεται μᾶλλον πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση καὶ ὄχι πρὸς τὴ μεριά τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀρχαιολογικῆς βιβλιογραφίας.

Ε'

- φ. 60-73^ν *Λόγος τῆ Γῆ Κυριακῆ τῶν Νηστειῶν περὶ ἀνθρωπαρεσκείας. (ὑπὸ Κ. Τυπ[άλδου] Σταυρουπ[όλεως]* ὑφ' οὗ καὶ ἐξέφωνήθη ἐν τῷ Πατριαρχικῷ ναῷ τοῦ Μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τῷ 1854 Μαρτ. 1δ').*
 [στὸ τέλος] ἀντέγραφον ἐν τῇ κατὰ τὴν νῆσον Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ τῇ κατ' Μαρτ. 1854. Φίλιππος Π. Γρ. Ἀριστόβουλος.

* [Ἀπὸ κάτω, διαγραμμένο: ὑπὸ Εὐθύμιου ἱεροδιακόνου τοῦ Σαμίου⁴⁹ 1854.]

Ἐνέκδοτο.

Τὸ πρωτότυπο ἀνήκει στὸ Ἀρχεῖο Τυπάλδων-Ἰακωβάτων πβ. Κων. Μπόνης, ὁ.π., χφ. 74⁵⁰. Ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος ὁ Τυπάλδος σὲ δυὸ σημεία τοῦ χειρογράφου τῆς κεφαλληνιακῆς συλλογῆς, ὁ λόγος αὐτὸς «ἐπεδόθη τῷ μαθητῇ Εὐθυμίῳ ἱεροδιακόνῳ Παπαδουλάκῃ Σαμίῳ. 1854 Φεβρουαρίου 24, ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ σχολῇ». Στὴν ἐδῶ προμετωπίδα σημειώνεται ὅτι ὁ λόγος ἔχει ἐκφωνηθεῖ στίς 14 Μαρτίου, αὐτοπροσώπως ἀπὸ τὸν Τυπάλδο. Σὲ ἐπιστολὴ ὁμως τοῦ Ἀριστόβουλου, τῆς ἐπόμενης μέρας, 15 Μαρτίου 1854⁵¹, ἡ ἐκφώνηση δὲν μοιάζει νὰ εἶναι γεγονός ἀλλὰ προσδοκώμενο: «Γίγνωσκε τὸν προσάγοντά σοι τὸ πτωχό μου τοῦτ' γραμμῆτιον ἱερολογιώτατον Κύριον Εὐθύμιον Σάμιον τὴν πατρίδα ὄντα μαθητὴν τῶν ἐπὶ διπλώματι ἐξετάσεων καὶ ἓνα ἐκ τῶν ἐν τῷ Πατριαρχικῷ ναῷ τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου κηρῦζαι κληρωθέντων ἔστι δὲ ἡ τοῦ κηρυχθησομένου λόγου ὑπόθεσις “Περὶ ἀνθρωπαρεσκείας”. Ἡ σὴ τοίνυν τιμότης εἰ βούλεται, ἀπελθέτω τὴν προσεχῆ Κυριακὴν εἰς τὰ Πατριαρχεῖα ἀκροασομένη τὸν τοῦ Θεοῦ λόγον. Καὶ γὰρ ὁ μὲν Κύριος Εὐθύμιος χαίρει ἐν τῇ Σχολῇ ἡμῶν τὴν ὑπόληψιν καλοῦ ἱεροκλήρυκος ἡ δὲ ἐκφωνηθησομένη ὁμιλία αὐτοῦ ἀριστούργημα».

Τελικὰ, θὰ μπορούσαμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ λόγος ἐκφωνεῖται ἀπὸ

49. Γιὰ τὸν Εὐθύμιον τὸν Σάμιον βλ. Β. Σταυρίδης, ὁ.π., Α', σ. 146. Ἀποφοίτησε τὸ 1854.

50. Στὸ Ἱστορικὸ καὶ Παλαιογραφικὸ Ἀρχεῖο τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης ὑπάρχει μικροφίλμ. Βλ. καὶ *Μικροφωτογραφηθεῖς Χειρογράφων καὶ Ἀρχείων*, Γ' (1981-1983), Ἀθήνα 1985, σ. 21. Πβ. Γ. - Β. Μεταλληνῶ, *Ἀρχεῖον τῆς Ἱερᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης*, Α', Ἀθήνα 1985, σ. 127.

51. Ἐπιστολὴ 49, 15 Μαρτίου 1854, πρὸς τὸν Κωνσταντῖνον Φερτεκλιόγλου, ἰχθυέμπορο, στὴν Κωνσταντινούπολη.

τὸν ἱεροδιάκονο Εὐθύμιο στὸν πατριαρχικὸ ναό, τὴν Κυριακὴ πὸ μесо-
λαβεῖ ἀπὸ τὴν ἀποστολὴ τοῦ συστατικοῦ γράμματος ὡς τὴν ἀντιγραφὴ
τοῦ λόγου ἀπὸ τὸν Ἀριστόβουλο, στὸ ἀνθολογίό του, δέκα μέρες μετὰ:
μεταξὺ 15 καὶ 26 Μαρτίου. Τεκμήρια ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ συνηγο-
ροῦν στὸ ὅτι ὁ Τυπάλδος εἶναι πράγματι ὁ συγγραφέας τοῦ μεγαλύτερου
μέρους τοῦ λόγου· στὰ πλαίσια τῆς ρητορικῆς ἐξάσκησης στὴν ὁποία
ἐθίζονται οἱ μαθητὲς σπουδαστὲς, τὸ παραχωρεῖ στὸ μαθητὴ του, γιὰ νὰ
τὸ ἐπεξεργαστεῖ κι ἐκεῖνος, πλουτίζοντάς το μὲ τὴ σειρά του. Μὲ τὴν
παραβολὴ τῶν δυὸ κειμένων, τοῦ αὐτογράφου καὶ τοῦ ἀντιγράφου τῆς
«Συλλογῆς», παρατηροῦμε ὅτι τὸ δεύτερο κείμενο ἔχει μεγαλύτερη ἔκτα-
ση, ἀποτελεῖ λοιπὸν ἀνάπτυγμα τοῦ ἀρχικοῦ. Ἡ χειρονομία τῆς ἐκχώρη-
σης ἑνὸς λόγου ἀπὸ τὸν δάσκαλο στὸν μαθητὴ δὲν μοιάζει ν' ἀποτελεῖ
περίπτωση μοναδική – τουλάχιστον γιὰ τὰ ἦθη τοῦ Τυπάλδου ἀλλὰ καὶ
τοῦ Τανταλίδου (βλ. ἐδῶ τὸ Γ'). Οἱ ἐρμηνευτικὲς αὐτὲς ὑποθέσεις ἐπαλη-
θεύονται καὶ ἀπὸ κοινόχρηστες πρακτικὲς⁵².

Στὴν ἐκκλησιαστικὴ χρῆση τῆς, ἡ σημασία τοῦ ὄρου *ἀνθρωπαρέσκεια*
εἶναι «ἡ ἐπιθυμία καὶ ἡ προσπάθεια εἰς τὸ νὰ ἀρέσκει τις (εἴτε καλῶς εἴτε
κακῶς) εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ ὄχι εἰς τὸν Θεόν»⁵³. Κείμενο μαχητικὸ, ὁ
λόγος τοῦ Τυπάλδου θὰ περιληφθεῖ στὴν πνευματικὴ φαρέτρα τῶν ἱερο-
σπουδαστῶν τῆς Χάλκης. Στὰ εἴκοσι τέσσερα ἐδάφια τοῦ κειμένου, ὅπως
ὁ ἴδιος δηλώνει, ἀρύεται τὰ παραδείγματά του ἀπὸ τὸ παρελθὸν καὶ ὄχι
ἀπὸ τὸ παρὸν, ἀπὸ τὶς Γραφὰς καὶ ὄχι «τὴν θύραθεν ἱστορία», γιὰ τὸ
κρίνει περιττό. Στὴν πραγματικότητα, ἀναφέρεται στὸ παρὸν καὶ εἶναι ἡ
ρητορικὴ του δεινότητα πὸ τοῦ ἐπιτρέπει, μὲ τὴ μέθοδο τοῦ ἐποστρακι-
σμοῦ, νὰ ὀδηγήσει τὸν ἀκροατὴ του ὄχι ἐκεῖ πὸ φαινομενικὰ δηλώνει
ἀλλὰ ἐκεῖ πὸ θέλει· γιὰ τὸ στὸ χάστρο δὲν βρίσκονται οἱ ἀνθρωπάρε-

52. Στὸ Ἀρχεῖο Τυπάλδων-Ἰακωβάτων ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι λόγοι μὲ ἀνάλογη
ἐνδειξη: «1852 ἐδόθη τῷ ἐκ Σερρών μαθητῇ Τιμοθέῳ ἱεροδιακόνῳ» 77/πε', καὶ
ἀργότερα «τῇ Ε' Κυριακῇ ... περὶ ἀγάπης· ἐπεδόθη τῷ μαθητῇ Ἰωακείμ ἱεροδι-
ακόνῳ τῷ Σιφνίῳ, 1858». Ἄλλωστε, ὁ συγγραφέας, στὶς ἀρκετὲς παραγράφους,
προβάλλοντας τὴν ἀπειρία του στὴν ρητορικὴ –πράγμα πὸ δὲν ἀνταποκρίνεται
οὔτε στὴν ἀλήθεια ἀλλὰ οὔτε στὴ φήμη τοῦ Τυπάλδου– ζητᾷ ἀπὸ τὸ ἀκροατήριό
του νὰ δεχτεῖ εὐνοϊκὰ τὸν λόγο ἑνὸς πρωτόπειρου.

53. Βλ. Σκαρλάτος Βυζάντιος, *Λεξικὸν ἐπιτομον τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθήνα
1839, ὅπου ἡ ἐρμηνεία τοῦ ὄρου βρίσκειται ἐννοιολογικὰ πλησιέστερα στὸ περιε-
χόμενο πὸ τῆς δίνει καὶ ὁ Τυπάλδος. Ἡ ἀναζήτησις καταγωγῆς τοῦ ὄρου δὲν
περιλαμβάνεται στὰ ὄρια τῆς ἐργασίας αὐτῆς. Ἐνδεικτικὰ μόνον ἄς σημειωθεῖ ὅτι
τὴν ἴδια λέξη βρίσκουμε στοὺς Ψαλμοὺς τοῦ Σολομώντος, δ', καὶ τὴν ἐννοία ἐπε-
ξεργάζεται ὁ Παῦλος στὴν Πρὸς Γαλάτας ἐπιστολὴ του.

σκοι ἀλλὰ οἱ ἑτεροδόξοι – ὅπως σὲ ἓνα μοναδικὸ σημεῖο τοὺς ἀποκαλεῖ. Τὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς τὸ συνθέτουν γεγονότα σχετικὰ πρόσφατα ὅπως ὁ θάνατος τοῦ Καίρη στὴ φυλακὴ ἢ ἡ καταδίκη τοῦ Κίνγκ· καὶ ὁ Τυπάλδος στρέφεται ἐναντίον τῶν διαμαρτυρομένων δίχως νὰ τὸ ἀναφέρει ρητὰ, ἀλλὰ ἀφήνοντας νὰ διαφανεῖ ὁ ἰδεολογικὸς του προσανατολισμός: «τόσον ... ἢ αἰσχρὰ αὕτη δουλεία τῆς ἀνθρωπαρεσκείας κατέστη γενικὴ σχεδὸν εἰς τὸν κόσμον, εἰς ἡμᾶς αὐτοὺς ἐπηρεάζουσα τὸν ἔθνικὸν χαρακτῆρα, καὶ αὐτὴν ἔτι τὴν συνείδησιν πολλῶν ἐπτοημένων περὶ τὰ κοῦφα καὶ γελοῖα τοῦ συρμοῦ ὡς λέγομεν καὶ τῆς ἀνοήτου πολυτελείας, ὥστε καὶ αὐτὰ τῶν τὰ τέκνα παραδίδουσιν εἰς διδασκαλεῖα ἑτεροδοξίας, δι' ἀνθρωπαρέσκειαν».

ΣΤ' - ΙΖ

- φ. 73^v-74 ΣΤ' / Ἐπιστολὴ
 INCIPIT Τῷ σοφῷ Ν. Δούκα Κ. Οἰκονόμος χαίρειν! Εὐθυβούλης ὁ κομιστής...
 [στὸ τέλος] ἐξ Ἀθηνῶν ἡμεῖς Ὁαργηλιῶνος [Μάϊος] μεσοῦντος δευτέρα εἰς Αἴγιαν.

Δημοσιευμένο: Ἄρχ. Γερμανὸς Γρηγοράς, *Ἡ ἐν Χάλκῃ*, ὁ.π., 1907, σ. 48.

- φ. 74^v-76 Ζ' / Ἐπιστολὴ Οἰκονόμου
 INCIPIT Ἐλλογιμώτατε κύριε Δωρόθεε! Βραδέως ἀπαντῶ.
 [στὸ τέλος] τῇ Ζ' Μαρτίου ἡμεῖς Ἀθήνηθεν.

Δημοσιευμένο: Μ. Ι. Γεδεών, «Τὸ κήρυγμα τοῦ Θεοῦ Λόγου ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν κάτω χρόνων», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, Η', 25, Κωνσταντινούπολι 1888, σ. 203-204. Ἀπευθύνεται στὸν Δωρόθεο Ἀγιοταφίτη⁵⁴.

54. Ἐπιστολὴ τοῦ Κων. Οἰκονόμου στὸ Δωρόθεο Ἀγιοταφίτη. Τὸ 1845 ὁ Δωρόθεος ἐκδίδει στὴ Σμύρνη ἓναν ἐπικήδειο λόγο γιὰ τὸν Ἀθανάσιο Ἱεροσολύμων. Ἐνα ἀντίτυπο τοῦ λόγου αὐτοῦ στέλνει μέσφ τοῦ Τανταλίδη στὸν Κ. Οἰκονόμο ζητώντας τὴ γνώμη του. Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ εἶναι ἀπάντηση στὸ αἴτημα τοῦ Δωρόθεου. Βλ. Ἀθανάσιος Χατζηδημόσιος, *Βιβλία τῆς Σμύρνης*, Ἀθήνα 1948, ἀρ. 176, καθὼς καὶ Μ. Γεδεών, *Μνεία τῶν πρὸ ἐμοῦ*, Ἀθήνα 1934, σ. 140, 160, 397.

ΙΩΑΝΝΑ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

- φ. 76-77 *H'* / *Ἐπιστολὴ συστατικὴ τοῦ Στεφάνου Καραθεοδωρῆ πρὸς Οἰκονόμον Ἐκ Κωνσταντινου[πόλεως] 13 Ὀκτωβ. 1840*
 INCIPIT *Αἰδεσιμώτατε Κύριε, ὁμολογῶν ὅτι διατεκῶ χρεώστης....*
- φ. 77-78^v *Θ'* / *Ἐπιστολὴ τοῦ Οἰκονόμου*
 INCIPIT *Φίλτατε Τανταλίδη! δι' ἄρματος...
 [στό τέλος] τῆ 13' Μαρτίου, αωμέ' ἐξ Ἀθηνῶν.*
- φ. 78^v-80 *I'* / *Ἐπιστολὴ τοῦ αὐτοῦ τῷ Σ[τεφάνῳ] Καραθεοδωρῆ.*
 INCIPIT *Ἐξοχώτατε ἰατρέ, καὶ φιλόσοφε καὶ φίλε! πολλὰ καὶ καλά...
 [στό τέλος] 1839 ἐξ Ἀθηνῶν [7 Δεκ.]*
- φ. 80-81 *IA'* / *Τοῦ αὐτοῦ τῷ αὐτῷ*
 INCIPIT *Φίλων ἄριστε καὶ σοφώτατε!
 [στό τέλος] τῆ 1Θ' Μαΐου, αωμδ' ἐξ Ἀθηνῶν.*
- φ. 81-82^v *IB'* / *Τοῦ αὐτοῦ τῷ αὐτῷ*
 INCIPIT *Ἐξοχώτατε ἰατρέ καὶ φίλε! Περί τὰ τέλη...
 [στό τέλος] τῆ 20 Νοεμβ. αωμδ' Ἐξ Ἀθηνῶν.*
- φ. 82^v *IF'* / *Ἐπίγραμμα Ἀ. Χαριλάου Λεσβίου⁵⁵.*
 INCIPIT *Ἐπὶ τῆς μεγάλης Πύλης τοῦ ναοῦ τῆς ἐν Χάλκῃ Μονῆς τῆς Ἁγίας Τριάδος / Ἀθανάτου Τριάδος...*

Δημοσιευμένο: Βασίλειος μητροπολίτης Σμύρνης, *Διάφορα ἐπιγράμματα*, Σμύρνη 1906, σ. 33-34.

55. Ἀντώνιος Χαρίλαος Λέσβιος: «Ὁ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καθηγητῆς» ἔγραψε τὸ 1867, στό θάνατο τοῦ Στ. Καραθεοδωρῆ, τρία «ἐπιτυμβίδια στιχουργήματα», βλ. Ἡλίας Τανταλίδης, *Βίος Στεφάνου Καραθεοδωρῆ*, Κωνσταντινούπολη 1868, σ. 84.

φ. 84 *ΙΔ' / 'Επίγραμμα συντακτήριον.*
 INCIPIT 'Ον τὸν νοῦν ὑπηγόρευσεν αὐτὸς Εὐγένιος πνέων τὰ λoίσθια
 ἐστιχοῦργησε δὲ Σέργιος ὁ Μυστάκης⁵⁶ / Εὐγένιος μέγας...

φ. 84 *ΙΕ' / Κωνσταντ[αντίου] Καραθεοδωρῆ ἱατροῦ εἰς τὸν Κατελλάκον Κα-
 θηγητὴν τῆς ἀνατομίας ἐν Πίσση.*
 INCIPIT Τίπτε Κατέλλακε...

Δημοσιευμένο: Σπυρίδων Μαυρογένης, *Βίος Κωνσταντίνου Καραθεοδωρῆ*,
 Παρίσι 21885, σ. 12.

φ. 84^v *ΙΣΤ' / 'Επίγραμμα εἰς Βρύσιν ποιηθὲν ὑπὸ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου
 τεσσαρεκαϊδεκάτους ὄντος.*

Δημοσιευμένο: Βασίλειος Σμύρνης, ὁ.π., σ. 14.

φ. 84^v-85 *ΙΖ' / Στίχοι ἥρωϊκοὶ παρ' ἐμοῦ πονηθέντες τοῦ ἄρχοντος χάριν.*
 [στὸ τέλος] «Τὸ ἐπίγραμμα τοῦτο μετεγράφη ἐκ τινος χειρογράφου τεύ-
 χους ρητορικῶν συνταγμάτων ὑπὸ διαφόρων συντεθέντων. Ἄνηκε δὲ τὸ
 χειρόγραφον τοῦτ' ἑὶ ἐπιγραμματοποιῶ Εὐγενίῳ ὡς ἔστιν εἰκάσαι ἐκ
 τοῦ ἐν ἀρχῇ τῆς βιβλίου σεσημειωμένου» Καὶ τόδε σὺν τοῖς ἄλλοις Εὐγε-
 νίου Ἱερομον. τοῦ ἐξ Ἄ...[Ἴσως Ἀγράφων]. Ἀντέγραφον τῆ *ΙΕ'* Ἀγού-
 στου, αὐνδ' ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ. Φ.Π.Γ.Α.

Ἰταυτίστο.

Ἵ Οὐγένιος ὁ ἐξ Ἀ[γράφων], ὁ Εὐγένιος Γιαννούλης δηλαδή, ὁ Αἰτώ-
 λος, ἱερουργόσε στὸν ναὸ τοῦ Κοντοσκαλίου ὅπου βρέθηκε μὲ τὸν δά-
 σκαλό του, τὸν Κορυδαλέα⁵⁷.

56. Σέργιος Μυστάκης: ἀναφέρεται ὡς δάσκαλος στὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχο-
 λῇ πεθαίνει τὸ 1845. Βλ. Τρύφων Εὐαγγελίδης, *Ἡ Παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Β',
 Ἀθήνα 1936, σ. 365, 399. Ἵ Ἀνθιμος Μαζαράκης τὸν ἀναφέρει ὡς Διευθυντὴ τῆς
 τὸ 1817-1820. Βλ. Α. Μαζαράκης, «Ἡ Πατριαρχικὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολῇ»,
Ἡμερολόγιον τῶν Ἐθνικῶν καὶ Φιλανθρωπικῶν καταστημάτων τοῦ 1906, Β', Κων-
 σταντινούπολη 1905, σ. 118.

57. Βλ. Ματθαῖος Παρανίκας, *Αἱ Σχολαὶ τῶν Ἀγράφων καὶ οἱ διδάσκαλοι αὐτῶν*,
 Ἵ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος, ΚΣΤ', Κωνσταντι-
 νούπολη 1896.

Τὰ περιεχόμενα ΣΤ'-ΙΖ' έχουν αντιγραφεί από χειρόγραφο που κυκλοφορούσε την ίδια εποχή σε στενό κύκλο προσώπων που σχετίζονταν έμμεσα ή άμεσα με τή θεολογική σχολή (Κων. Οικονόμος, 'Ηλ. Τανταλίδης, Κων. Τυπάλδος). Τό πρωτότυπο αυτό τετράδιο, ή μάνα, λανθάνει. Μās είναι όμως γνωστά δύο αντίγραφα⁵⁹: τó ένα ανήκει στο 'Αρχείο Οικονόμου που άπόκειται στο Κέντρο Έρευνας Μεσαιωνικού και Νεωτέρου 'Ελληνισμού⁶⁰ και τó άλλο στο 'Αρχείο Τυπάλδων-Ίακωβάτων στο Ληξούρι⁶¹. Στο αντίγραφο του 'Αρχείου Οικονόμου γίνεται μία κατ' έπιλογήν αντιγραφή του συνόλου τής ύλης που περιείχε τó άρχικό χειρόγραφο ή μία άπογραφή τίτλων και μόνο⁶².

Παρατηρούμε έδώ ότι πρόκειται για τύπους ιδιωτικών έπιστολών που δέν άποσκοπούν στο να γίνουν κατανοητές από ευρύ κοινό όπως οί έκφωνούμενοι λόγοι· αυτό έξηγεί και τήν παρουσία μιάς γλώσσας που άρχαίζει, είναι ή πεποιτημένη γλώσσα του Οικονόμου εκείνης τής εποχής: τó μοναδικό σημείο του χειρογράφου όπου ή γλώσσα διαφέρει.

58. Θά ήθελα να ευχαριστήσω τόν συνάδελφο Κώστα Λάππα που χάρη στη δική του ύπόδειξη και βοήθεια μπόρεσα να πραγματοποιήσω τήν ταύτιση των δύο αυτών αντιγράφων με τó χειρόγραφο του 'Αριστόβουλου.

59. Βρίσκεται έξω από τά όρια τής εργασίας έτούτης ή αναδίφηση των πολλών σχέσεων που συνενώνουν τά πρόσωπα που άλληλογραφούν. Πάντως, πρέπει να είπωθεί ότι συμπράττουν εναντίον των μισοναριών, σε κοινό ιδεολογικό μέτωπο, με φυλλάδια άπαντητικά: στα χρόνια άκριβώς που αντιγράφονται τά κείμενα των έπιστολών, ολοκληρώνεται και ή έκδοση των *Παπιστικών 'Ελέγχων*, τρίτομου έργου που έρχεται να προστεθεί στην παλαιότερη, προς τήν ίδια κατεύθυνση, συνεργασία του Τανταλίδη με τόν Καραθεοδωρή: ό τελευταίος στάθηκε στενός συνεργάτης του Γρηγορίου ΣΤ', οί συγκαίρινοί του τόν άποκαλούσαν «τό στόμα του γένους». Όσο για τó Οικονόμου τή συμβολή, ύπήρξε για άλλην μιά φορά κεφαλαιώδης, όπως βγαίνει έκτυπα μέσα από τίσ έπιστολές. 'Αλλά ό ρόλος του θά αναλυθεί παρακάτω.

60. 'Αρχείο Οικονόμου, φάκελλος XLV, άρ. 5. (Στό έξιξη θά αναφέρεται έδώ με τά άρχικά Α.Ο.)

61. 'Επιγράφεται «Συναγωγή περιέργων τινών άποσημειώσεων οίον έπιγραφών, έπιστολών, έπιγραμμάτων, και άλλων τινών ιστορικών και φιλολογικών ή βιογραφικών ύπομνημάτων ύπό 'Ηλία Τανταλίδου. 'Εν Κωνσταντινουπόλει ΑΩΜΕ». Πβ. και Κ. Γ. Μπόνης, *'Αρχείον Σύμμικτα*, ό.π., 1970, άρ. 64α και 64β, σ. 589. Θά μπορούσε να θεωρηθεί ιδιόγραφο του 'Ηλία Τανταλίδη: ή γραφή είναι έξαιρετικά έπιμελημένη και αυτό είναι στοιχείο που συνηγορεί στο ότι πρέπει να έχει συνταχθεί πριν τó τέλος του 1845, γιατί γνωρίζουμε ότι άκριβώς στίς 26 Νοεμβρίου τής χρονιάς αυτής ό Τανταλίδης έχασε τó φώς του.

62. Οί έπιστολές Η', Ι' αντιγράφονται αυτούσιες, ενώ οί ΣΤ', Ζ', Θ', ΙΑ', ΙΒ' άπλά καταγράφονται.

Ταύτιση:

Οί επιστολές ΣΤ', Ζ', Η', Θ', Ι', ΙΑ', ΙΒ', τοῦ χειρογράφου τοῦ Ἀριστόβουλου ἀντιστοιχοῦν μὲ τις σελίδες 2, 4, 4, 5, 8, 8 τοῦ χειρογράφου Α.Ο. καθὼς καὶ μὲ τὰ φύλλα 4-4^ν, 12-13, 11-11^ν, 13^ν-15, 16-17^ν, 21-22^ν, τοῦ χειρογράφου Τανταλίδη 64α. Τὰ ἐπιγράμματα ΙΓ', ΙΔ', ΙΕ', ΙΣΤ' ἀντιστοιχοῦν μὲ τις σελίδες 5, 11, 8, 21 τοῦ χειρογράφου Α.Ο. καὶ μὲ τὰ φύλλα 16, 26^ν-27, 24 τοῦ χειρογράφου Τανταλίδη 64α. Ἡ ΙΣΤ' ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ φ. 3 τοῦ χειρογράφου Τανταλίδη 64β.

ΙΗ'

φ. 85^ν-90^ν Ἐκ τοῦ εἰς τοὺς ἀειμνήστους Ζωσιμάδας ἐπιταφίου λόγου τοῦ αἰδεσιμωτάτου πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων ἐκδοθέντος ἐν Ἀθήναις τῷ αὐμβ. σελ. 51.

ἀντέγραφον ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ τῇ ιγ' Νοεμβρίου τοῦ αὐνδ' Φ.Π.Γ.Α.

Ἐπί τῷ λόγῳ τοῦ Οἰκονόμου ἐκφωνεῖται στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Εἰρήνης στὴν Ἀθήνα, στίς 5 Ἀπριλίου 1842, τοῦ Ἁγίου Ζωσιμά κυκλοφόρησε σὲ φυλλάδιο, ἀπὸ τὴν πώληση τοῦ ὁποῖου θὰ συγκεντρωνόταν ποσὸ γιὰ τὴν ἀνέγερση μνημείου τῶν Ζωσιμάδων⁶³. Ὁ ἐπιτάφιος λόγος τοῦ Οἰκονόμου περιλαμβάνεται στίς σ. 29-58 τοῦ φυλλαδίου ἀλλὰ ὁ Ἀριστόβουλος ἀρχίζει νὰ ἀντιγράφει ἀπὸ τὴ σ. 51-58 (παράγραφοι ιγ'-ιε'). Ὁ ἴδιος ὁ Οἰκονόμος, στὰ προκαταρκτικά του λόγια, καθορίζει: «Τοῦτο λοιπὸν ἀδελφοί μου κείσθω τῆς ὁμιλίας ὑπόθεσις... α) ποῖαι τινὲς ἦσαν αἱ τῶν Ζωσιμαδῶν εὐεργεσίαι καὶ β) ἐὰν ἦσαν τοιαῦται ὁποῖαι εἰσὶν αἱ εὐάρεστοι τῷ Θεῷ»⁶⁴.

Ἡ ἐπιλογή τοῦ χειρογράφου παραμερίζει τὸ πρῶτο μέρος, τὰ ἱστορικά στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν στὰ βιογραφικὰ τῶν Ζωσιμάδων, ἀναδεικνύοντας μόνον ὅσα ἀναφέρονται στὸ θρησκευτικὸ περιεχόμενον τοῦ λόγου.

63. Ἐκθεσις τῶν κατὰ τὸ ἱερὸν μνημόσυνον τῶν ἀειμνήστων Ζωσιμαδῶν σὺν ἡ καὶ ὁ Ἐπιτάφιος Λόγος ὁ παρὰ τοῦ αἰδεσιμωτάτου πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων ἐκφωνηθείς, Ἀθήνα 1842. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὴν ἐπιτροπὴ τῶν λογίων ποὺ ὀργανώνουν τὸ μνημόσυνο συμμετέχει καὶ ὁ Ἡλίας Τανταλίδης.

64. Ὁ π., σ. 32.

90^v-95^v Ἰννοκεντίου ἐκ τῆς σειρᾶς τῆς ἐπιγραφομένης «Ἡ Μεγάλη Τεσσαρακοστή» Λόγος τῆ Δ' τῆς Β' ἑβδομάδος. (μετεφράσθη ἐκ τοῦ ρωσικοῦ ὑπὸ Ἰωαννικίου μοναχοῦ πρῶην καθηγητοῦ τῆς Σλαβωνικῆς γλώσσης ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ).

[στο τέλος] ἀντέγραφο ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ τῇ ΙΖ' Νοεμβρίου τοῦ αἰωνοῦ Φ.Π.Γ.Α.

Ἰννοκέντιος: πρόκειται γιὰ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Χαρκοβίας, Χερσῶνος καὶ Ταυρίδος, σχολάρχῃ τῆς πνευματικῆς ἀκαδημίας τοῦ Κιέβου. Λόγοι του ἔχουν ἐκδοθεῖ πρῶτα στὰ γαλλικά (1846) καὶ ἕνα χρόνο ἀργότερα στὰ ἑλληνικά σὲ μετάφραση τοῦ Ἀλέξανδρου Στούρτζα⁶⁵. τὸ κείμενο ὁμως ποὺ σταχυολογεῖται ἔδῳ, μετάφραση καὶ πάλι, τοῦ μοναχοῦ Ἰωαννίκιου (Ἰωάννη Δημητριάδη) δὲν περιέχεται στὴν ἐπιλογή τοῦ Στούρτζα. Στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοσι, τοῦ 1847, ὁ Α. Κορομηλαῖς συστήνει τὸ ἔργο καὶ τὸν μεταφραστή του μὲ τὰ λόγια αὐτά: «Μετεφράσθησαν δὲ οἱ Λόγοι οὗτοι ... ὑπὸ τοῦ περικλεοῦς Ἀλεξάνδρου Στούρτζα τοῦ ὁποίου ὄλος σχεδὸν ὁ βίος καθιερώθη εἰς τὴν δόξαν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἅμα γνωσθέντες ἐπεισαν (διότι τί πειστικότερον τῆς ἀληθείας) καὶ αὐτὸν τῆς ἑτεροδοξοῦσης Εὐρώπης τὸν κλῆρον»⁶⁶. Ὁ ἴδιος ὁ Ἰννοκέντιος εἶναι γνωστότερος στοὺς κύκλους τοῦ πατριαρχείου γιὰ τὴν συμμετοχὴ του στὶς συνομιλίαις τοῦ 1850 γιὰ τὸ αὐτοκέφαλο, ποὺ πραγματοποιήθηκαν ἀνάμεσα στὴν Ἐκκλησίαι τῆς Ρωσίας καὶ στὴν Ἐκκλησίαι τῆς Ἑλλάδος – τὴν τελευταία ἐκπροσωποῦσε ὁ Μισαήλ Ἀποστολίδης.

Γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ, κατὰ κάποιον τρόπο, τὸ κείμενο αὐτὸ στὸ ἰδεολογικὸ κλίμα μέσα ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀπορρέει, σημειῶνω ὅτι τὸν ἴδιο περίπου καιρὸ, δυὸ μῆνες μετὰ τὴν ἀντιγραφὴ τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν Ἀριστόβουλο, δηλαδὴ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1855, ὁ Ἰννοκέντιος ἐκφωνεῖ λόγον ἐπὶ τῇ μητρό-

65. Βλ. *Première semaine de la Quadragésime*, Homélie prononcées à Kiev par le R. P. Recteur Innocent traduites du Russe par Alexandre de Stourza, Παρίσι-Γενέβη 1846, καὶ *Πρώτη ἑβδομάς τῆς Ἁγίας Τεσσαρακοστῆς*. Ὁμιλίας ἐκφωνηθεῖσαι ἐν Κιοβίᾳ ὑπὸ Ἰννοκεντίου, μεταφρασθεῖσαι ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Σ. Στούρτζα ἐπιστασίας Κωνσταντίνου Σούτσου, Ἀθήνα 1847.

66. *Πρώτη ἑβδομάς*, ὁ.π., «Ὁ Τυπογράφος πρὸς τοὺς ἀναγιγνώσκοντας», σ. γ'-δ'. Ἀγγελίες γιὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ ἔργου δημοσιεύθησαν στὸ γαλλικὸ τύπο: βλ. *Revue critique des Livres nouveaux*, rédigée par Joel Cherbuliez, Παρίσι 1846, καὶ *Bulletin du Semeur*, 22.7.1846, ποὺ ἀναδημοσιεύονται στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοσι, ὁ.π., σ. 141-143.

πολη τῆς Ὀδησοῦ, ὑποστηρίζοντας τὴν ἀνάγκη «νά ἐνισχυθεῖ ὁ ἱερός δεσμός τῶν δύο μεγάλων ἐθνῶν τῶν Ρώσων καὶ Ἑλλήνων»⁶⁷.

Κ'

φ. 95^v-99 *Χρῦσανθος ἐλέω Θεοῦ Πατριάρχης τῆς Ἁγίας Πόλεως Ἱερουσαλήμ καὶ πάσης Παλαιστίνης τοῖς λαμπροτάτοις, αἰδεσιμωτάτης [sic] καὶ σοφωτάτοις διδασκάλοις καὶ Θεολόγοις τῆς ἐν Ὁξωνία Ἀκαδημίας σωτηρίαν ἄνωθεν μετὰ ἀποστολικῆς εὐλογίας.*

[στό τέλος] ἀντέγραφον ἐκ τινος ἀντιγράφου παρὰ τῷ κυρίῳ Βασ. Πυλάδῃ εὑρισκομένου, ἐν τῇ κατὰ τὴν νῆσον Χάλκην Θεολ. τῆς Μ. τοῦ Χ. Ἐκκ. Σχολῇ τῇ ΚΖ' 10βρίου, αωνδ' Φ.Π.Γ.Α.

Ἐπιστολικὸ κείμενο τοῦ Χρῦσανθου Νοταρᾶ χρονολογημένο στὰ 1715. Δημοσιευμένο⁶⁸: Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας ἢ συλλογῆ ἀνεκδότων καὶ σπανίων ἐλληνικῶν συγγραφεῶν, Δ', (Πετρούπολη) 1897, ἀναστατική ἐκδοση Βρυξέλλες 1963, σ. 72-76 ἀρ. 17 ποὺ τιτλοφορεῖται «Φροντίς περὶ τῆς ἐκδόσεως τοῦ περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου πνεύματος ἐκπορεύσεως βιβλίου τοῦ ἐν Κιοβία μονάσαντος Ἀδάμ Ζοιρνικαβίου». Ὁ ἐκδότης παραπέμπει σὲ κώδικα τοῦ Μετοχίου Κωνσταντινουπόλεως (ἀρ. 302), τὸν ὁποῖο ὁ Χρῦσανθος ἔστειλε στὴν Ὁξφόρδη· μετὰ τὴν ἔκθεση αὐτῆ, τοῦ 1715, ὁ Χρῦσανθος ἐπιχειρεῖ νὰ πείσει τοὺς Ὁξφορδιανούς θεολόγους νὰ τυπώσουν τὸ σύγγραμμα τοῦ Ζοιρνικαβίου *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ μόνου τοῦ Πατρός. Πραγματεῖαι Θεολογικαί*. Τελικά, τὸ βιβλίον θὰ κυκλοφορήσῃ στὴν Πετρούπολη τὸ 1797: τὸ περιεχόμενό του σκοπεύει στὴν ἐξουδετέρωση τῆς ἐπιρροῆς τῶν δογμάτων τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας⁶⁹.

67. Λόγος ἐκφωνηθεὶς ὑπὸ τοῦ Πανιερωτάτου Ἰννοκεντίου ἀρχιεπισκόπου Χερσῶνος καὶ Ταυρίδος ἐν τῇ ἐν Ὀδησσῷ Μητροπόλει τῆς Μεταμορφώσεως μετὰ τὴν παράκλησιν πρὸ τῆς ἐκπομπῆς τοῦ ἐλληνικοῦ τάγματος τῶν ἐθελοντῶν ἐξ Ὀδησοῦ εἰς Σεβαστοπούλιν τὴν 11 Ἰανουαρίου 1855 (Γ. Μ., ἀρ. 6475). Κυκλοφόρησε σὲ τετράφυλλο, τυπωμένο στὴν Κεφαλλονία, πράγμα ποὺ μὲ κάνει νὰ υποθέσω ὅτι πίσω ἀπὸ τὸ λόγο αὐτό, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸ ἐράνισμα τοῦ χειρογράφου, διαφαίνεται ἡ συμβολὴ τοῦ Κων. Τυπάλδου.

68. Εὐχαριστῶ τὴν συνάδελφο τοῦ ΚΕΜΝΕ Πηνελόπη Στάθη ποὺ μοῦ ὑπέδειξε τὴν ταύτιση.

69. Βλ. Γ. Λαδὰ - Α. Χατζηδήμου, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1796-1799*, Ἀθήνα

Στήν παραβολή τοῦ κειμένου ποῦ ἀνθολογεῖται μέ τό ἐκδομένο, τό χειρόγραφο παρουσιάζει παραλλαγές πρὸς μιὰ δημοτικότερη γλωσσική μορφή, ποῦ θά ἀπέδιδα μᾶλλον στό «πρωτότυπο», ἀπό τό ὁποῖο ἀντιγράφει, παρά σέ ἐπέμβαση τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀριστόβουλου. Ὁ κτήτορας, Β. Πυλάδης, ὑπῆρξε λόγιος τῆς Κωνσταντινούπολης καταγόμενος ἀπό τήν Καισάρεια, καί διατηροῦσε ζωντανές σχέσεις μέ τό περιβάλλον τῆς θεολογικῆς σχολῆς⁷⁰. Ὁ Μ. Γεδεών τόν ἀναφέρει ὑπογραμμίζοντας τήν παιδεία του, τήν ἀναστροφή του μέ ἔντυπα καί χειρόγραφα ἔργα, χαρακτηρίζοντάς τον «πολυῖδμονα»⁷¹.

Τό σύγγραμμα ποῦ συστήνει ὁ Χρῦσανθος ἀνήκει στή χορεία τῶν μαχητικῶν ἔργων ποῦ κυφοροῦνται μέσα στό κλίμα τῆς ρωσικῆς ὀρθοδοξίας: αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποῦ τό κείμενο πρὸς τοὺς θεολόγους τῆς Ὁξφόρδης ἀνθολογεῖται ἀπό ἕναν μαθητὴ τῆς Χάλκης⁷²: ἄλλωστε καί τό δίτομο, σέ folio, βιβλίο τοῦ Ζοιρνικάβιου, στή μετάφραση τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη, περιλαμβάνεται στοὺς τίτλους τῆς προσωπικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀριστόβουλου. Ἴσως ἡ μνεία τοῦ ἔργου τοῦ Ζοιρνικάβιου μέσα στό μαθητικό τετράδιο νά ἀποτελέσει καί τό ἀρχικό γνωστικό ἐρέθισμα ποῦ τόν ὀδήγησε ἀργότερα στήν ἀπόκτηση τοῦ ἴδιου τοῦ σώματος τοῦ βιβλίου: ἀπό τό χειρόγραφο προκλήθηκε ἡ στροφή πρὸς τό ἔντυπο.

1973, ἀρ. 45. Θά ἤθελα νά εὐχαριστήσω τὸν Κώστα Στάικο ποῦ μοῦ ἐπέτρεψε νά συμβουλευτῶ τό ἀντίτυπο τῆς προσωπικῆς του βιβλιοθήκης (ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ παρεκβατικά ὅτι προηγούμενος κτήτορας, σύμφωνα μέ τό βιβλιόσημο-σφραγίδα, ἦταν ὁ Μανουὴλ Γεδεών).

70. «Ἦν δὲ Καισαρεὺς τὴν πατρίδα καί λόγιος σπουδᾶσας ἐν Ἀθήναις, ἔχων τὸν τρόπον τοῦ ζῆν, συνεχῶς ἐπεσκέπτετο τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν καί εἶχεν ἐξαιρέτως φιλίαν μετὰ τοῦ καθηγητοῦ Τανταλίδου» (Βασίλειος Σμύρνης, *ὁ.π.*, 1906, σ. 25-27).

71. Ἀναφέρει ὅτι ἐπῆρέασε τὸν Ματθαῖο Παρανίκα στή συγγραφή τοῦ Σχεδιάσματος «ὁ πολυῖδμων Βασίλειος Πυλάδης ὑποδείξας τῷ Παρανίκα πολλὰ ἔντυπα καί χειρόγραφα πρὸς σπουδὴν» (Μ. Γεδεών, *Μνεία*, ὁ.π., 1934, σ. 438). Τό ὄνομα τοῦ Πυλάδη ἀπαριθμεῖται στὸν κατάλογο συνδρομητῶν τοῦ Εὐγενίου ἱερέως [= Μ. Γεδεών], *Ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ*, Ἀθήνα 1886.

72. Βλ. καί Ἠλ. Τανταλίδης, *Βίος Καραθεοδωρῆ*, ὁ.π., 1868, σ. 58, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Στέφανος Καραθεοδωρῆς μετέφρασε τό «Θεοφάνους Προκοποβίκη Ἐπιτομὴ τῆς περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου πνεύματος πραγματείας Ἀδάμ Ζερνικαβίου μετάφρασις ἐκ τοῦ λατινικοῦ».

- φ. 99^ν-107 *Λόγος εἰς τὸν αἰόδοιμον ἱεράρχην Κυνουρίας Διονύσιον, ἐκφωνηθεὶς τῇ 22 Ἰαν. ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἁγίας Εἰρήνης ὑπὸ τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Κυρίου Μισαῆλ Ἀποστολίδου.*
[στὸ τέλος] ἀντέγραφον τῇ ΙΕ΄ Ἀπρ. αωνε΄ ἐν τῇ κατὰ τὴν νῆσον Χάلكην Θεολογικῇ Σχολῇ. Φ.Π.Γ.Α.

Πρόκειται γιὰ λόγο ἐπικήδειο, τοῦ 1852, ποῦ ἐκφωνεῖ ὁ Μισαῆλ Ἀποστολίδης, μητροπολίτης Πατρῶν καὶ Ἡλείας τότε, μιὰ μέρα μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Διονύσιου⁷³. Ὁ Διονύσιος Παρδαλός, μητροπολίτης Κυνουρίας (Κωνσταντινούπολη 1787 - Ἀθήνα 1852), στὰ χρόνια τοῦ ἐθνικοῦ ξεσηκωμοῦ εἶχε ὑπογράψει τὸν ἀφορισμὸ τοῦ πατριαρχείου κατὰ τῶν ἐπαναστῶν. Ἀργότερα, ἀνήκοντας στὸν κύκλο τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου, τὸ 1839, εἶχε προεδρεύσει τῆς ἱερᾶς συνόδου ποῦ καταδίκασε τὸν Θ. Καίρη⁷⁴. Πλάι στὸν Διονύσιο, στὴν ἱερά μονὴ τῶν Ἀσωμάτων, θὰ ταφεῖ δυὸ χρόνια ἀργότερα, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμία του, ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος⁷⁵.

Ὁ λόγος ἐκφωνεῖται στὴν Ἁγία Εἰρήνη· ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ χῶρος εἶχε φιλοξενήσει δυὸ χρόνια πρὶν τὰ ἴδια πρόσωπα, ποῦ παραβρέθηκαν ἐκεῖ μὲ ἐπίσημη ἀποστολή: μετὰ τὴν ὑπογραφή τοῦ συνοδικοῦ τόμου γιὰ τὸ αὐτοκέφαλο, στὴ δοξολογία τῆς 20ῆς Αὐγούστου 1850, ὁ Διονύσιος διάβασε τὸν τόμο καὶ ὁ Μισαῆλ Ἀποστολίδης, ὡς γραμματεῖας τῆς ἱερᾶς συνόδου, διάβασε τὴ συνοδικὴ ἐγκύκλιο⁷⁶.

73. Βλ. Πρόγραμμα περὶ τῆς ἐκφορᾶς τοῦ νεκροῦ τοῦ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει Κυνουρίας Διονυσίου, συμβούλω παρὰ τῇ ἱερᾷ συνόδῳ τοῦ βασιλείου. Ἀναπαυθέντος ἐν Κυρίῳ τῇ 21 Ἰανουαρίου 1850, στί: Φ. Ἡλιού, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1800-1863, Προσθήκες-Συμπληρώσεις*, Τετράδια ἐργασίας ΚΝΕ ἀρ. 4, Ἀθήνα 1983, ἀρ. 970 (Α 3015).

74. Βλ. Κων. Οἰκονόμου, *Τὰ Σωζόμενα Ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα*, Β΄, Ἀθήνα 1864, σ. 589.

75. Κ. Σιβίνης, *Υπόμνημα περὶ τοῦ αἰδεσιμωτάτου πρεσβυτέρου Κωνσταντίνου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων*, Τεργέστη 1857, σ. 42.

76. Α. Φυτράκης, *Μισαῆλ Ἀποστολίδης*, ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1964, σ. 32.

- φ. 107^v-119^v   νε' *Περὶ τῆς ὠφελείας τῆς ἐκ τῆς σπουδῆς τῆς ἁγίας Γραφῆς (ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ). Τὸ βιβλίον ἐξ οὗ ἡ διατριβὴ αὕτη μετεφράσθη οὕτως ἐπιγράφεται: Herméneutique sacrée, ou introduction à l' écriture sainte en générale et en particuliere à chacun des livres de l' Ancien et du Nouveau testament, à l' usage des séminaires, par J. Hermann Janssens, prêtre du Diocèse de Liège, et professeur de Théologie. Traduit du Latin par J. J. Pacaud. Nouvelle édition, revue, corrigée et augmentée. Tome troisième. À Paris, chez J. J. Blaise, libraire-éditeur, rue Pérou Saint-Suplice No 24 – 1833).*
 [στὸ τέλος] *Μετέφραζον ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῇ Σχολῇ τῆ Ζ' Μαΐου τοῦ αἰωνε' Φίλιππος Π. Γρ. Ἀριστόβουλος.*

[Μερικὰ λάθη ποὺ παρατηροῦνται στὸν τίτλο ὀφείλονται σὲ ἀβλεψίες τοῦ Ἀριστόβουλου κατὰ τὴν ἀντιγραφή.]

Δὲν μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω πότε καὶ ἂν δημοσιεῦτηκε τὸ λατινικὸ πρωτότυπο. Ἡ ἔκδοσι στὴν ὁποία παραπέμπει ὁ Ἀριστόβουλος (1833) εἶναι τουλάχιστον ἡ δευτέρη· ἀντίτυπο τῆς δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ στὶς κεντρικὲς ἀθηναϊκὲς βιβλιοθῆκες (οἱ παραβολὲς ἐγίναν μὲ βάση τὸ ἀντίτυπο τοῦ Institut de France τοῦ Παρισιοῦ). Πάντως τὸ ἔργο αὐτὸ τυπώνεται σὲ πέμπτη γαλλικὴ ἔκδοσι τὸ 1855 – ἄγνωθ ἂν κυκλοφόρησαν μεταγενέστερες – μὲ μετάφραση «revue par M. L' Abbé Glaire» καὶ «corrigée et augmentée par M. L' Abbé A. Sionnet, Paris-Lyon 1855». Τοῦ συγγραφέα Hermann Janssens δὲν κατέχω τὰ βιογραφικά: ὑποθέτω ὅτι θὰ κινήθηκε στὰ πλαίσια μιᾶς ἱστορίας τῆς Θεολογίας – καὶ πάντως περιθωριακᾶ· ἡ ὑστεροφημία του στάθηκε μᾶλλον ἀνύπαρκτη· ἴσως αὐτὸ ἐξηγεῖ τὴν ἀπουσία τοῦ ὀνόματός του ἀπὸ τὰ σχετικὰ ἐγκυκλοπαιδικὰ ἐγχειρίδια, ἀκόμα καὶ εἰδικότερα γαλλικὰ ὅπως τὸ *Dictionnaire de Théologie Catholique* ἢ ἡ *Biographie Universelle* τοῦ Michaud.

Οἱ δύο παράγραφοι ποὺ μεταφράζονται ἐδῶ, μὲ αὐξόντα ἀριθμὸ 701 καὶ 702 (ἀντιστοιχοῦν στὶς σ. 361-366 καὶ 366-379 τῆς ἔκδοσης τοῦ 1833) ἐπιγράφονται: «L' Utilité de l' Étude de l' Écriture Sainte» καὶ «Motifs qui doivent déterminer à l' Étude des écritures»· στὸ χειρόγραφο: «Περὶ τῆς ὠφελείας τῆς ἐκ τῆς Σπουδῆς τῆς ἁγίας Γραφῆς» καὶ «Λόγοι καταναγκάζοντες τὴν σπουδὴν τῶν Γραφῶν».

Ἡ μετάφρασι αὐτή, μὲ τίς ὑποσελίδιες σημειώσεις τῆς, ἀποτελεῖ τὴ μόνη προσωπικὴ συμβολὴ στὴ συναγωγὴ ὕλης τοῦ χειρογράφου. Ὁ Ἀριστόβουλος πλησιάζει τὰ εἰκοσιτέσσερα, βρίσκεται στὸν ἕκτο, προτε-

λευταίο, χρόνο των σπουδών του, στη λήξη της χρονιάς, και δείχνει κάποια άσάθεια στη γνώση της γαλλικής γλώσσας⁷⁷ παραθέτοντας στη μετάφραση όρισμένων λέξεων και την αντίστοιχη γαλλική όρολογία σε παρένθεση. Παράλληλα, φροντίζει ώστε ή μορφή του χειρογράφου να άπεικονίζει πιστά τη σελιδοποίηση του έντύπου και στην περίπτωση αυτή δείχνει ιδιαίτερη φροντίδα για την παρουσίαση του κειμένου, έτσι ώστε τó χειρόγραφο να κρατήσει όπτικά τη μορφή του έντύπου.

Στό τέλος του μεταφράσματος (φ. 118-119^ν) έπισυνάπτονται τρεις ύποσημειώσεις συνταγμένες από τόν ίδιο. Στίς δύο πρώτες αναλύει τη στάση της Όρθόδοξης Άνατολικής Έκκλησίας στό ζήτημα της άνάγνωσης των Γραφών από ιερωμένους και λαϊκούς, για να τονίσει την ύπεροχή της άπέναντι στην αντίληψη των παπιστών και λουθηρανών που προορίζουν τίς Γραφές για τόν κληρο άποκλειστικά: παραπέμπει στόν Όω. Χρυσόστομο (*Όμιλίες*). Στην τρίτη ύποσημείωση αναφέρεται στην ιστορία της παπικής έκκλησίας, παραπέμποντας σε δύο σημεία στό έργο του Pierre-Claude-Francois Daunou, *Essai sur la puissance temporelle des Papes*. Στό τέλος προσθέτει: «Σημ[είωσις] τ[ού] Μεταφρ[αστού] έκ τ[ών] τ[ού] Κορ[αή]». Πραγματικά, ή ύποσημείωση αυτή είναι δάνειο συμπλήμα δυό χειρογράφων (άρ. 44, 40) του κοραϊκού έργου *Συμβουλή τριών έπισκόπων*, Λονδίνο (Παρίσι) 1820, σ. 33, 51, 53.

Ό παρουσία του όνόματος του Daunou γίνεται πιά σε έποχή που έχει άμβλυνθεί ή και λησμονηθεί ό αίρετικός χαρακτήρας του έργου του. Ό ήγετική φυσιογνωμία του κινήματος των «Όδεολόγων»⁷⁸ χρησιμοποιείται έδώ χάρη στό άκαδημαϊκό της κύρος και μόνο. Όλλωστε, ό Όριστόβουλος δέν φαίνεται να έχει ευρύτερη έποπτεία του έργου του: κάνει μιá συρραφή των χωρίων άκριβώς που επιλέγει και ό Κοραής. Προσεκτικά περιορίζεται σε όσα σχετίζονται με την ιστορία της δυτικής έκκλησίας, της παπικής έξουσίας, δίχως να άγγίζει την όξυτατη κριτική που άσκεΐται στην *Συμβουλή* για τά «καθ' ήμās».

Ό έπαφή του Όριστόβουλου με τó κοραϊκό έργο, τά χρόνια που θητεύει στη σχολή της Χάλκης, μαρτυρείται και από τίς έπιστολές του. Στίς άρχές του 1854, ζητάει ν' άγοράσει τίς σημειώσεις στόν Όσοκράτη: «Έν

77. Σύμφωνα με τόν έσωτερικό κανονισμό του 1853, ή διδασκαλία των γαλλικών όλοκληρώνεται στίς τρεις πρώτες τάξεις, και περιλαμβάνει κλιμακωτά: στοιχειώδη μαθήματα, συντακτικό, και τέλος μαθήματα γαλλικής φιλολογίας (ποιητές): βλ. *Κανονισμός*, 1853, ό.π., σ. 16.

78. Βλ. Φίλιππος Όλιού, «Ότην τροχιά των ιδεολόγων: Κοραής-Daunou-Φουρνάρáκης», *Όιακά Όρονικά*, τ. Ό', Όθήνα 1978, σ. 36-67 και ίδίος σ. 38, 39, 49.

τῷ σταλέντι καταλόγῳ τῶν τοῦ Κυρίου Προδρόμου βιβλίων ἀνέγνων καὶ τὰς εἰς Ἴσοκράτην Σημειώσεις ἐὰν τοῖνυν αὐταὶ εἰσὶν αἱ τοῦ Κοραῆ, ἀγόρασόν μοι ταύτας»⁷⁹. καί, ἀργότερα, στὸν ἴδιο ἀποδέκτη, ὅταν ἡ παραγγελία ἀργεῖ νὰ ἐκτελεστεῖ: «Ἡ δὲ σὴ ἱερολογιότης παρακαλεῖται πέμψαι μοι τὰς τοῦ Ἴσοκρ[άτους] σημειώσεις»⁸⁰ – τεκμήρια ποὺ ὀδηγοῦν στὴ σκέψη ὅτι ἡ ἀυστηρότητα τῶν ἐλέγχων ποὺ συνοδεύουν τὴν ὁποιαδήποτε ἐνέργεια εἰσαγωγῆς ἢ ἐξαγωγῆς ἐντύπου ἀπὸ τὴ σχολή⁸¹ δὲν ἀφοροῦσαν πάντως καὶ στὰ ἔργα τοῦ Κοραῆ. Βέβαια, τὰ βιβλία ἐγκρίνονται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ σχολάρχῃ, καὶ γνωρίζουμε ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Τυπάλδος στὰ νεανικά του χρόνια τιμοῦσε τὸν Κοραῆ⁸². Ὅσο γιὰ τὴ στάση τοῦ νεαροῦ μαθητῆ τῆς Χάλκης ἀπέναντι στὸν ἑλληνα διαφωτιστὴ, ὅπως διαφαίνεται μέσα ἀπὸ τὸ χειρόγραφο, θὰ τὴ χαρακτηρίζαμε ἐπιφυλακτικῆ. Τὸ ὄνομα τοῦ Κοραῆ σημειώνεται δίχως νὰ γίνεται μνεῖα τοῦ ἔργου *Συμβουλή*. Ἀκόμα, στὴν ἀντιγραφή τῶν χωρίων ἐπιχειροῦνται μικρὲς διορθωτικὲς ἐπεμβάσεις πρὸς ἀρχαιοπρεπέστερους γλωσσικοὺς τύπους.

Ἄν μέσα ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ Ἀριστόβουλου γυρέψουμε νὰ ἐντοπίσουμε σὲ ποῖο βαθμὸ καὶ μὲ ποιὸν τρόπο αὐτὴ ἐκφράζει τάσεις τῆς ἐποχῆς, θὰ λέγαμε ὅτι καὶ ἐδῶ ὑπερίσχυσε ἡ συνήθεια τοῦ κερματισμοῦ: τὸ ἔργο περιχαρακώνεται στὴ φιλολογικῆ του διάσταση, τονίζεται ἡ ἀρ-

79. Ἐπιστολὴ 46, 12 Ἰανουαρίου 1854, πρὸς τὸν ἱεροδιάκονο Πανάρετο, στὴν Κωνσταντινούπολη.

80. Ἐπιστολὴ 48, 11 Φεβρουαρίου 1854 (στὸν ἴδιο).

81. «Βιβλία ... ἐπιστολαὶ καὶ τὰ τοιαῦτα, οὔτε εἰσάγονται οὔτε ἐξάγονται τῆς Σχολῆς εἰμὴ διὰ τοῦ ἐπὶ τούτῳ διωρισμένου ἐπιστάτου»· καί: «Οἱ μαθηταὶ ἐκτὸς τῶν διδακτικῶν βιβλίων δύνανται μὲν ἔχειν καὶ ἕτερα πρὸς ἰδιαιτέραν ἀνάγνωσιν μὴ ἀπάδοντα ὁμως τῇ εὐσεβείᾳ καὶ τῇ χρηστοθειᾷ, τῶν δὲ τοιούτων ἡ χρῆσις ἀπαγορεύεται. Ἐπὶ τούτῳ ὀφείλει ἕκαστος διδόναι τῷ Σχολάρχῃ κατάλογον ἀκριβῆ τῶν βιβλίων αὐτοῦ φέροντα καὶ ἰδίαν ὑπογραφήν καὶ διατηρούμενον ὑπὸ τοῦ Γραμματέως» (*Κανονισμός*, 1853, κεφ. ΙΗ', παραγρ. 5, σ. 27, καὶ Κεφ. ΙΕ', παράγρ. 2, σ. 25).

82. Τὰ δύο αὐτὰ πρόσωπα διασταυρώθηκαν μέσα στὸ χρόνο ἀνταλλάσσοντας ἐπιστολὲς σχετικὲς μὲ τὴν κοραϊκὴ ἐκδοσὴ τῆς Κατήχησης τοῦ Πλάτωνα μητροπολίτη Μόσχας (τὴν ἀνατύπωση τοῦ 1827 ποὺ θὰ γίνῃ μὲ πρωτοβουλία τοῦ Τυπάλδου). Μάλιστα γιὰ τὴν *Συμβουλή τριῶν ἐπισκόπων* ἔχει γραπτὰ διατυπώσει τὴν ἐπιδοκιμασία του (*Κατήχησης*, Κέρκυρα 1827, σ. [δ']): «σημειώνει τὴν παρουσία τῆς στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, γνωρίζει ποῖος εἶναι ὁ μεταφραστὴς καὶ τὸν τιμᾷ δηλώνοντας ἔτσι ὅτι δὲν βλέπει ἐναντίον τίνος στρέφεται ἡ αἰχμὴ τοῦ ἔργου στὴν ἑλληνικὴ του παραλλαγή» (Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Γύρω σὲ μιά Κατήχηση*, ὁ.π., 1981, σ. 189).

χαιογνωσία του προσώπου και ἀπαλείφεται ὁ,τιδήποτε ἀναφέρεται στίς ριζοτόμες ἀπόψεις του, ἔστω καί στό γλωσσικό πεδίο⁸³.

Τό ἐπόμενο γράμμα, σταλμένο τό Δεκέμβριο τῆς ἴδιας χρονιάς (1854) στόν Ἐλευθέριο Ἰακωβίδη Κοντόπουλο, στό Νέβσεχρ, ὑποστηρικτῆ τῆς γλωσσικῆς θεωρίας τοῦ Κοραῆ, εἶναι ἐνδεικτικό μιᾶς ἀμήχανα ἀπορριπτικῆς στάσης πού υἰοθετεῖται ἐδῶ καί τῆς προσπάθειας νά καλυφθεῖ μέ παροϊμακοῦ τύπου ἐκφράσεις ἢ ταυτολογίες⁸⁴: «Περί δὲ τῆς Κοραϊστικῆς σου γλώσσης, ἦς καί σὺ ἢ (λόγω μόνον, ὡς δῆλον ἐκ τῆς σῆς ἐπιστολῆς) ὀπαδός, τῇ αὐτῇ πρὸς σέ φλεγόμενη ἀδελφικῇ ἀγάπῃ θαρρῶν, καί μηδεμίαν ὑποπτεύομενος παρενόησιν τῶν γραφομένων μοι, λέγω σοι ἐλευθέρως ὅτι “γενεὰ πορεύεται καί γενεὰ ἔρχεται” καί “ἄλλα παρ’ ἄλλοις καλά”, τὸ δὲ ὄντως καλὸν ἐστὶ τὸ ὀρθὸν ποῖον δὲ τὸ ὀρθὸν ἔδειξα ἄν σοι, τὸ γε ἐπ’ ἐμοὶ εἰμὴ ἐκώλυόν με ἀσχολίαί ἕτεραι καί σπουδαιότεραι...»

ΚΓ'

- φ. 120-128 *Λόγος ἐπιτάφιος ἐκφωνηθεὶς παρὰ τοῦ ταπεινοῦ Ἀναστασιουπόλεως Κύρ Χρυσάνθου ἐπὶ τῇ κηδεῖα τοῦ ἀειμνήστου πατρὸς πρόην Χαλεπίου Κυρίου Θεοκτίστου, ἐν τῇ κατὰ τὸ Κοντοσκάλιον Ἐκκλησίᾳ τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου, Ἐλπίδος ἐπονομαζομένης, παρόντων τοῦ τε Σεβασμιωτάτου Γέροντος ἀγίου Καισαρείας Κύρ Παΐσιου, καί τοῦ Θεοφιλεστάτου Ἀγίου Μελιτουπόλεως Κύρ Εὐγενίου, ἱερέων τε καὶ Κληρικῶν οὐκ εὐαρίθμων καὶ τοῦ πανδήμου λαοῦ. Ἐν ἔτει, αωμῆ Ἰανουαρίου κγ' ἡμέρα Παρασκευῆ.*

[στό τέλος] *Ἀντέγραφον τῆ ΚΘ' Ἀπριλίου τοῦ, αωυστ' ἐν τῇ κατὰ Χάλκην Θεολογικῆ Σχολῇ. Λεόντιος Μοναχὸς Ἄνδριος.*

Γιὰ τὴν κηδεῖα, τὴν ταφή τοῦ Θεόκτιστου Χαλεπίου καθὼς καί γιὰ τὸν λόγο πού ἐκφωνεῖ ὁ Χρυσάνθος Ἀναστασιουπόλεως μνεῖα γίνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Φίλιππο Ἀριστόβουλο, στὴν *Ἐκκλησιαστικῇ Ἀλήθεια*, σὲ δημοσίευμα πολὺ μεταγενέστερο τῆς χρονολογίας πού ἀντιγράφτηκε ὁ ἐπικήδειος. Ἡ περιγραφή ἀναφέρεται ἀκριβῶς στὴν ἡμέρα τῆς ἐκφορᾶς,

83. Γιὰ τίς ἐπιμεριστικὲς ἢ καί προκρούστειες αὐτὲς μεθοδεύσεις στὴ διαχρονικὴ τους πορεία βλ. Φίλιππος Ἡλιού, «Ἰδεολογικὲς χρήσεις τοῦ Κοραϊσμοῦ στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα», *Διήμερο Κοραῆ*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Ἀθήνα 1984, σ. 143-207.

84. Ἐπιστολὴ 80, 10 Δεκεμβρίου 1854.

την Παρασκευή 23 Ιανουαρίου 1848: «τὸ δὲ σῶμα αὐτοῦ “ὡς ὄριμος σῖτος, ὡς ἄλωνος θημονία” συνεκομίσθη καὶ ἐνεταφιάσθη ἐν τῇ δυτικῇ πλευρᾷ τῆς αὐλῆς τῆς ἱερᾶς μονῆς τῆς Ζωοδόχου τῆς ἐπιλεγομένης τοῦ Βαλουκλίου. Ἐν τῇ κηδεῖα αὐτοῦ πλήν τοῦ ἀπειροῦ πλήθους καὶ τῶν ἱερώων τῶν συνοικιῶν Ἑλπίδος, Ἁγίας Κυριακῆς, καὶ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Βλάχκας, παρίστατο καὶ ὁ τότε ἐν Κωνσταντινουπόλει παρεπιδημῶν σεβασμιότατος ἀοίδιμος Καισαρείας Κύριος Παΐσιος καὶ ὁ τότε μὲν τῆς Ἁγίας Κυριακῆς νῦν δὲ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Βλάχκας ἀρχιερατικὸς προϊστάμενος θεοφιλέστατος Ἅγιος Μελιτουπόλεως κ. Εὐγένιος ὁ ἐκ Πόρου τῆς ἐπαρχίας Ἰκονίου, καὶ ὁ ἀγαπητὸς καὶ ἀχώριστος φίλος τοῦ Θεοκτίστου ἀοίδιμος Ἀναστασιουπόλεως Χρῦσανθος, ἀρχιερατικὸς τότε προϊστάμενος τῆς ἐνορίας τῆς Βλάχκας, καὶ ἐξ Ἀρχάλαν (Ἐρκιλετίου) τῆς Ἐπαρχίας Καισαρείας ὁρμώμενος καὶ μαθητῆς τῆς σχολῆς τῆς ἱερᾶς παρὰ τὴν Καισάρειαν μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου, ὃς οὐ μόνον καθ’ ὄλην τὴν διάρκειαν τῆς ἀσθενείας παρεφύλαττε τὴν κλίνην τοῦ ἀσθενοῦς παρηγορῶν καὶ βοηθῶν, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν θανὴν ἐξεφώνησε τὸν ἐπικήδειον αὐτοῦ λόγον πλειστάκις διακοπτόμενος ὑπὸ λυγμῶν καὶ δακρύων»⁸⁵.

Τὰ πρόσωπα ποὺ παρευρίσκονται στὴν τελετῇ, ὅπως ἐπάνωμα ἀναφέρονται στὸ ἴδιο τὸ χειρόγραφο κείμενο τῆς «Συλλογῆς» ἀλλὰ καὶ στὸ δημοσίευμα τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας*, τὰ ἐνώνει κοινὴ καταγωγή: προέρχονται ἀπὸ τὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς· ἀλλὰ καὶ κοινὴ πορεία, πέρασαν ἓνα ἰκανὸ κομμάτι τῆς ζωῆς τους στὴν Κωνσταντινούπολη, στὸ περιβάλλον τοῦ πατριαρχείου⁸⁶.

85. «Βιογραφικὸν σχεδιογράφημα τοῦ ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει πανιερωτάτου μητροπολίτου Χαλεπίου κυρίου Θεοκτίστου τοῦ ἐκ Νεαπόλεως Καππαδοκίας», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, Β', ΛΔ', Κωνσταντινούπολη 1882, σ. 636.

86. Τὰ περισσότερα βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ πρόσωπα αὐτά, τὰ ἀντλοῦμε ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ Γεδεών. Γιὰ τὸν Χρῦσανθο Ἀναστασιουπόλεως βλ. Μ. Γεδεών, *Ἱστορία τῶν τοῦ Χριστοῦ Πενήτων*, Ἀθήνα 1939, σ. 263. Ἡ σχέση τοῦ Χρῦσανθου μὲ τὸν Ἀριστόβουλο διαγράφεται καὶ μέσα ἀπὸ τὶς ἐπιστολὲς τοῦ δευτέρου, ὅπου, ἀπευθυνόμενος στὸν Ἀναστασιουπόλεως, γράφει: «τοῦ μακαρίτου Θεοκτίστου ... τοῦ ὑπὲρ πάντα ὑπὸ σοῦ τιμωμένου. Naί, πάτερ, σὺ ἀντ' ἐκείνου ἤμιν πατὴρ εἶ» (ἐπιστολὴ 67, 4 Σεπτεμβρίου 1854). Γιὰ τὸν Εὐγένιο Μελιτουπόλεως ὁ Γεδεών σημειώνει ὅτι «ἀπεβίωσε κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1877 τριάκοντα καὶ δύο ἔτη κηρύξας τὸν θεῖον λόγον, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τουρκιστί» (*Μνεία*, ὁ.π., 1934, σ. 137 καὶ 382). Ὁ Κάλφωγλου, στὸ ἔργο του γιὰ τὴν μονὴ Φλαβιανῶν, τοποθετεῖ λανθασμένα τὴ χρονολογία τοῦ θανάτου του μὴ εἰκοσαετία ἀργότερα (ὁ.π., σ. 718-719). Βλ. καὶ γιὰ τὴν ἐπαλήθευσή Μ. Γεδεών, *Ἀποσημειώματα*, ὁ.π.,

Ὁ Χρῦσανθος Ἀναστασιουπόλεως ἔζησε στήν Κωνσταντινούπολη γιά κάποιο διάστημα κάτω ἀπό τήν προστασία τοῦ Θεοκτίστου, ὅπως καί ὁ Ἀριστόβουλος. Μετά τὸ θάνατο τοῦ Θεοκτίστου, ὑποκαθιστώντας τον, μεταβλήθηκε μέ τή σειρά του σέ προστάτη τοῦ Ἀριστόβουλου. Ὁ Εὐγένιος Μελιτουπόλεως στάθηκε πάνω ἀπό τριάντα χρόνια ἕνας ἀπό τοὺς διακεκριμένους ἱεροκήρυκες στήν Κωνσταντινούπολη, κινήθηκε στοὺς κύκλους τῶν τουρκόφωνων ὀρθοδόξων τῆς συνοικίας τῆς Βλάγκας καί τοῦ Κοντοσκαλίου ὅπου καί συναπαντήθηκε μέ τὸν Θεόκτιστο. Ὁ Παῖσιος Καισαρείας, γεννημένος τὸ 1780 στὰ Φάρασα τῆς Καππαδοκίας, εἶχε βίο παράλληλο μέ τὸν νεκρολογούμενο μητροπολίτη. Ὅχι μόνο ἀνῆκε στήν ἴδια γενιά, ἀλλὰ καί στράφηκε πρὸς παρόμοιες ἰδεολογικὲς κατευθύνσεις, ἀκόμα καί συμπράττοντας σέ κοινούς σκοπούς: στήν προσπάθεια νὰ ἀποτρέψει τὴ διήθηση τῶν θρησκευτικῶν αἱρέσεων στοὺς τουρκόφωνους χριστιανούς τῆς Ἀνατολῆς, μετέχει ὁ ἴδιος ὡς ἀρωγὸς ἢ μεταφραστὴς σέ ἐκδοτικὲς δραστηριότητες. Ἐνισχύει τὸν Θεόκτιστο στήν τουρκόφωνη ἐκδοση τοῦ *Κυριακοδρόμου* τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, ἀλλὰ καί μεταφράζει ὁ ἴδιος στὰ καραμανλίδικα τὴν Κατήχηση τοῦ Πλάτωνα, μητροπολίτη Μόσχας, πού τυπώθηκε τὸ 1839 στήν Κωνσταντινούπολη⁸⁷. Εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πρόσωπα πού διαδραμάτισαν ἐνεργὸ ρόλο στὶς προσπάθειες τοῦ πατριαρχείου καί τῆς ἐκκλησίας νὰ ἀναχαιτίσει, μέ τὴν ἴδρυση θεολογικῶν σχολείων, τὸ ρεῦμα τοῦ καίρισμοῦ. Συμμετέχει λοιπὸν ὁ ἴδιος

1932, σ. 282. Γιά τὸν Παῖσιο, βιογραφικὲς πληροφορίες δίνονται στὸ Μ. Γεδεών, *Μνεῖα*, ὁ.π., σ. 309 καί *Ἱστορία*, ὁ.π., σ. 263.

87. Σχετικὰ μέ τὸ *Κυριακοδρόμο* βλ. Salaville - Dalleggio, *Karamanlidika*, I, 55, σ. 180, καί Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικά*, ὁ.π., 1936, σ. 386. Ὁ Κάλφογλου ἀναφέρει πῶς ὁ Θεόκτιστος «ἐπῆγεν εἰς τὴν Πόλιν διὰ νὰ τὸ τυπώσει καί ὁ Κ. Παῖσιος ἀρκετὰ τὸν ἐβοήθησεν μέ μισθὸν τὸ ἔτος 500 γρόσια» (Κάλφογλου, ὁ.π., σ. 267-268). Γιά τὴν ἐκδοση τῆς Κατήχησης τοῦ Πλάτωνα βλ. Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικά*, ὁ.π., σ. 409. Ἐνδιαφέρουσα μαρτυρία τοῦ τέλους τοῦ δέκατου ἑνατου αἰῶνα γιά τὴν ἐκδοτικὴ τύχη τῶν προσπαθειῶν τοῦ Θεόκτίστου καί τοῦ Παΐσιου ἀποδεδειγμένη ἀπὸ τὸν Κάλφογλου: «Ὁ Παῖσιος τὸν ὅποιον ἀπασχολοῦσε πάρα πολὺ ἢ εἰσχώρηθη τῶν Προτεσταντῶν ἱεραποστόλων στήν ἐπαρχία του μὴ ἀρκοῦμενος στὶς διδαχὲς πού ... ἔκαμε στοὺς λόγους του γιά νὰ τοὺς ἀντικρούσει ... μετὰφρασε τὴν ἱερὰ Κατήχηση ... τὴν τύπωσε μέ δικὰ του ἔξοδα καί τὴν ἐμοίρασε δωρεὰν στὸν φτωχὸ κόσμον καί σ' ὅλα τὰ χωριά. Τῆς Κατήχησης αὐτῆς καί τῶν Κυριακοδρομιῶν πού μεταφράστηκαν ἀπὸ τὸν Νεαπολίτη διδάσκαλο Θεόκτιστο ὑπάρχουν στήν βιβλιοθήκη τοῦ μοναστηριοῦ πλεῖστα ὅσα ἀντίτυπα. Κατὰ τὴ γνώμη μας τὰ βιβλία αὐτά, ἀντὶ παραμένοντα ἐκεῖ νὰ σαπίζουν, πρέπει νὰ βρεθῆι τρόπος πνευματικῆς ὠφελειᾶς τους μετὰ τὸ νὰ μοιραστοῦν δωρεὰν στοὺς κατοίκους τῶν χωριῶν» (Κάλφογλου, ὁ.π., σ. 381).

στis κινήσεις του Γρηγορίου ΣΤ⁸⁸, πού, ανεξάρτητα από τó θνησιγενή τους χαρακτήρα, προμηνύουν τήν ανάγκη ενός σχηματισμού μεγαλύτερης έμβέλειας – όραμα πού οί κύκλοι του πατριαρχείου είδαν νά ένσαρκώνεται στα κατοπινά χρόνια με τήν ίδρυση τής θεολογικής σχολής τής Χάλκης. Άλλά και στην έναρξη των μαθημάτων τής Χάλκης τó 1844, ó Παΐσιος παρίσταται στην τελετή ως αντιπρόσωπος του πατριάρχη⁸⁹.

Τó ζήτημα τής παρουσίας του Άριστόβουλου στην έκφορά δέν διευκρινίζεται: είναι πιθανό ó νεαρός έφηβος νά ήταν αυτόπτης τής ταφής του «φιλόστοργου θείου» του, ó θάνατος του όποιου σήμαινε έναν δεύτερο, μέσα σέ λίγα χρόνια, άποφανισμό του από πατρική σκέπη. Βέβαια, τó γεγονός ότι ó λόγος αυτός περιλαμβάνεται στο άνθολόγιο δηλώνει μιá προσωπική έπιλογή του Άριστόβουλου: τήν ίδια μέρα πού στέλνει και τήν τελευταία του έπιστολή από τήν Χάλκη, στις 29 Άπριλίου⁹⁰, αντιγράφει, βιαστικά, τόν έπικήδειο με τή βοήθεια ενός άλλου χειριού, σημάδι πώς τó κείμενο δέν προλαβαίνει νά γίνει άντικείμενο μιás συλλογικής έπεξεργασίας από τούς συμμαθητές του.

Συμφασμένος με τó ιστορικό βάρος και τó συναισθηματικό στοιχείο πού κομίζει, προσλαμβάνει, τώρα, και προορισμό χρηστικό: πέρα από τόν ύμνητικό του τόνο, ó έπικήδειος συγκεντρώνει τίς βασικές πληροφορίες για τά βιογραφικά του Θεοκτίστου: κείμενο, λοιπόν, εϋεπίφορο ν' άποτελέσει τήν πρώτη ύλη, τόν άρχικό καμβά στον όποιο ó Άριστόβουλος θά έναποθέσει τά στοιχεία πού άρχίζει από μαθητής τής Χάλκης νά συλλέγει με σκοπό τή βιογράφηση του Θεόκτιστου. Τó έγχείρημα θά φτάσει τó 1882 στην άρτια, δημοσιεύσιμη μορφή του, ή γενεσιουργός όμως σύλληψη μπορεί νά χρονολογηθεί πριν και από τήν αντιγραφή του έπικήδειου λόγου στη χειρόγραφη *Συλλογή*.

Ή πρώτη κίνηση του Άριστόβουλου πού αποβλέπει στη διατήρηση τής μεταθανάτιας φήμης του θείου του έκχωρείται σέ κάποιον τρίτο, στον Ήλία Τανταλίδη, τόν όποιον ó νεαρός άνιψιός προτρέπει, τó 1851, νά συνθέσει έπιτύμβιο έπίγραμμα για τόν Θεόκτιστο⁹¹. Δύο χρόνια άργότερα, σέ έπιστολή του προς τόν Χρύσανθο Άναστασιουπόλεως⁹², σημειώνει πώς έλαβε «τήν χειρόγραφον βίβλον του άοιδίμου θείου» του: «τήν πολυ-

88. Ό Παΐσιος χαρακτηρίστηκε ως «συναθλητής» του Γρηγορίου ΣΤ' στις προσπάθειες έξουδετέρωσης των καίριστων. Βλ. Άπ. Μέξης, *ό.π.*, σ. 21-22.

89. Άπ. Μέξης, *ό.π.*, σ. 45.

90. Έπιστολή 115, 29 Άπριλίου 1856.

91. Φ. Π. Άριστόβουλος, *Βιογραφικόν Σχεδιογράφημα*, *ό.π.*, σ. 636.

92. Έπιστολή 44, 11 Δεκεμβρίου 1853.

πόθητόν μοι ἐδεξάμην βίβλον». Ἀρχίζει νά συγκεντρώνει τὰ κατάλοιπα τοῦ Θεόκτιστου· ἔχει ἀρχίσει νά κυφορεῖται ἡ ἰδέα τῆς βιογράφησης: μετὰ τὴ συσσώρευση ἐρχεται σὰν ἐπιταγὴ ἡ δημιουργικὴ μετάπλαση τοῦ ὕλικου. Τὸ 1855 πιά, διατυπώνει ρητὰ τὴν πρόθεσή του: «διότι σκοπεῖω νὰ γράψω τὸν βίον αὐτοῦ»⁹³. Τότε, συστηματικά, ἀποδύεται στὸν ἀγώνα τῆς ἀντλήσης πληροφοριῶν, ἐνεργώντας πρὸς δύο συγκεκριμένες κατευθύνσεις, πού θὰ τοῦ δώσουν, σύστοιχα, τὸ πρόσωπο στὴν ἰδιωτικὴ ἀλλὰ καὶ στὴ δημόσιά του διάσταση: ἀπευθύνεται τόσο σὲ ἄτομα τοῦ στενοῦ τοῦ οικογενειακοῦ περιγύρου, ὅσο καὶ σὲ πρόσωπα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χώρου μέσα στὸν ὁποῖον κινήθηκε ὁ Θεόκτιστος. Θὰ ἀποταθεῖ γι' αὐτὸ καὶ στὸν τότε μητροπολίτη Χαλεπίου Κύριλλο, ἂν καὶ προσωπικά δὲν τὸν γνωρίζει, εἰκάζει ὅμως ὅτι θὰ εἶναι γνώστης καλὸς τῶν βιογραφικῶν τοῦ προκατόχου του. Ἡ βιογράφηση τοῦ προσώπου ἀποτελεῖ γι' αὐτὸν ἀπότιση μιᾶς ὀφειλῆς: «ποῖαν τινὰ εὐγνωμοσύνην δυνηθεῖην ἂν δοῦναι ἀνδρὶ πρὸ πολλῶν ἡδὴ ἐτῶν εἰς τὰς αἰωνίους μονὰς μεταστάντι ἢ βιογραφῶν αὐτόν;»⁹⁴ Ἐνδιαφέρεται νὰ ἐκμαιεῖσει πληροφορίας κυρίως γιὰ ὅ,τι σχετίζεται μὲ τὴν πνευματικὴ ὑπόσταση καὶ παραγωγὴ του. Θὰ σταθεῖ σὲ δύο σημεία: στὴν χειρόγραφη πραγματεία τοῦ Θεόκτιστου ὅπου ἀναπτύσσει τὰ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος, ἔργο μαχητικὸ, ἀπαντητικὸ στὸν ἐπίσκοπο «Γρηγόριο τῶν Κατόλικων», καὶ στὸ τετράδιο, χειρόγραφο κι αὐτό, τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Θεόκτιστου, τὸ ὁποῖο ἔχει στὰ χέρια του ὁ Ἀριστόβουλος.

Τὸ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος εἶναι θέμα πού, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ συνολικὸ περιεχόμενον τοῦ ἀνθολογίου, παράλληλα ἀπασχολοῦσε τὸν Ἀριστόβουλο καὶ στὴ μαθητικὴ του ζωὴ στὴ Χάλκη. Θὰ ἔπρεπε νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὶς προσλαμβάνουσες πού δέχεται ἀπὸ τὴν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα, τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Ζοιρνικάβιου, καὶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴ θεολογικὴ σχολὴ κυκλοφοροῦν, ἀπὸ τὸ 1852, ἀντίγραφα πού ἀναπαράγουν σὲ πολλὰ ἀντίτυπα ἔργα τοῦ Θεόκτιστου⁹⁵.

93. Ἐπιστολὴ 88, 19 Ἀπριλίου 1855, πρὸς τὸν Κύριον Κωνσταντῖνο στὸ Νέβσεχιρ. Τὸν ἐπιφορτίζει νὰ συλλέξει γιὰ λογαριασμό του πληροφορίες: «Ἡ δὲ ἔρευνά σου νὰ ἀποβλέπῃ κυρίως πότε ἐγεννήθη, πῶς καὶ πότε ἀπῆλθεν εἰς τὴν σχολὴν τοῦ Προδρόμου, πόσον καιρὸν ἐσπούδασεν μετὰ ταῦτα τί ἐγινεν, πῶς ἤλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν...».

94. Ἐπιστολὴ 91, 1η Μαΐου 1855, πρὸς τὸν Κύριλλο Χαλεπίου.

95. Στὸ Ἀρχεῖο Τυπάλδων-Ἰακωβάτων ἀπόκειται φάκελλος μὲ ἀντιγραφὰς «ἐκ τῶν τοῦ Θεόκτιστου χειρογράφων» μὲ ἐνδειξὴ «Ἐν Χάλκῃ Φεβρ. 24. 1852», καθὼς καὶ ἔργα σχετικὰ μὲ τὸν Θεόκτιστο (πβ. Κ. Μπόνης, ὁ.π., 140α καὶ 140β). Δὲν ἔχω ἄμεση ἐποπτεία γιὰ νὰ πιστοποιήσω ἂν τὰ δύο χειρόγραφα πού προαναφέρθηκαν

ανάμεσα σ' αυτά και τη φιλονικία του με τόν καθολικό επίσκοπο. Όσο για τὸ τετράδιο τῶν ἐπιστολῶν, νομιμοποιούμαστε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἐπίγονος δὲν κληρονόμησε μόνον τὰ γεαλία, τὰ χαρτιά, τὰ πράγματα, ἀλλὰ καί, μαζί μ' αὐτά, τὸν τύπο, τὴν συμπεριφορά, τὸ παράδειγμα.

Ἄργότερα, τὴν ἀνοιξη τοῦ 1856, ἔχει πάρει πιά τὴν ἀπόφαση, ἐπιστρέφοντας στὴν γενέτειρά του, νὰ ἐπεξεργαστεῖ τὸ ὕλικό: ἡ συναρμολογία του καὶ ἡ τελειώσή του θὰ φέρουν στὸ φῶς τὴν μόνη αὐθεντικά προσωπική του συγγραφικὴ ἐργασία. Παρόλο πὺ στὴ διάρκεια τῆς ζωῆς του κράτησε μιὰν ἀδιάκοπη ἐνεργὴ σχέση με τὰ γράμματα, αὐτοπεριορίστηκε στὸν διαμεσολαβητικὸ ρόλο τοῦ μεταφραστῆ: στηρίχτηκε πάντα σὲ κείμενα ἄλλων· μοναδική του παρέκκλιση στάθηκε τὸ «Βιογραφικὸν Σχεδιογράφημα» γιὰ τὸν Θεόκτιστο.

Οἱ τάσεις τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς ἀλλὰ καὶ τὸ ἰδιαίτερο κλίμα τῆς θεολογικῆς σχολῆς μέσα στὸ ὁποῖο γαλουχήθηκε, τοῦ διαμόρφωσαν μιὰν ἀντίληψη πὺ ὁδηγοῦσε στὴν ὑπηρετίση ἑνὸς σκοποῦ, τῆς μεταλαμπάδευσης ἑνὸς συνόλου ἰδεῶν στοὺς τουρκόφωνους, παραμερίζοντας ἢ, πιὸ καλά, ἀγνοώντας τὴν ἀνάγκη τῆς ἀτομικῆς ἔκφρασης: σὲ καμιά στιγμή τῆς ζωῆς του ἡ δημιουργία δὲν ἀναγνωρίστηκε ὡς αὐτοσκοπός.

ΚΔ'

φ. 128v-134 *Ἐπικήδειος λόγος ἐκφωνηθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Κ. Μ. Ἀποστολίδου ἐπὶ τοῦ νεκροῦ τοῦ Θ. Ράλλη.*

[στὸ τέλος] ὁ παρὼν λόγος ἀντεγράφη ἐκ τῆς ἐφημερίδος «Καρτερία» τῶν Ἀθηνῶν, ἔτος Δ', ἀριθμ. 116 1846 Ἀγούστ. 1. ὑπὸ Χαράλάμπου Γεωργίου Φερτεκίδου.

Τὸ πρόσωπο πὺ νεκρολογεῖται, ὁ Θεόδωρος Ράλλης, ἀνῆκε στὴν οἰκογένεια τῶν Ράλληδων τῆς Χίου, ἦταν καὶ αὐτὸς ἔμπορος, φίλος τοῦ

ἀποτελοῦν ἀντίγραφα πὺ γίνονται με τὸ χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀριστόβουλου ἢ ἄλλων μαθητῶν τῆς Χάλκης, ἀκόμα καὶ ἂν ἡ «Φιλονικία περὶ θρησκείας ... παρὰ Θεοκτίστου Χαλεπίου ... με τὸν Γρηγόριον τῶν κατόλικων ... 1833-1835» (πβ. Κ. Μπόνης, ὁ.π., σ. 138) ἀποτελεῖ τὸ αὐτόγραφο ἔργο· εἶναι ἄραγε ἐκεῖνο γιὰ τὸ ὁποῖο ἐνδιαφέρεται ὁ Ἀριστόβουλος στὴν ἐπιστολή του πρὸς τὸν Κύριλλο τὸ 1855 ἢ ἕνα ἀντίγραφο του μεταγενέστερο; Ἐντάσσεται δηλαδὴ στὰ πλαίσια μιᾶς ἀποκλειστικῆς, προσωπικῆς ζήτησης ἢ περνάει κάποια στιγμή καὶ αὐτὸ σὲ μιὰ διευρυμένη χρῆση, πολλαπλασιάζεται γιὰ νὰ γίνῃ ἀντικείμενο μιᾶς συλλογικῆς ἐργασίας τῶν ὑποψήφιων ἱερωμένων τῆς Χάλκης;

Κοραή⁹⁶. Πεθαίνει στις 24 Δεκεμβρίου 1845. 'Ο ἐπικήδειος τοῦ Μισαήλ 'Αποστολίδη, ποῦ ἐκφωνήθηκε στοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Εἰρήνης, προαναγγέλλεται σέ ἀνυπόγραφη «Νεκρολογία» δημοσιευμένη στήν *Καρτερία*⁹⁷ τρεῖς μέρες μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ράλλη. Ἄργότερα, ἡ ἴδια ἐφημερίδα θὰ δημοσιεύσει αὐτούσιο τὸν λόγο⁹⁸. Χειρόγραφη ἀναπαραγωγή καὶ αὐτοῦ τοῦ κειμένου βρίσκεται στὴ Σόφια, ὅπως συμπεραίνω ἀπὸ τὸν κατάλογο τοῦ Μανῆο Στογιανοῦ⁹⁹.

Ἡ χρονολογία ποῦ σημειώνεται ἐδῶ, 1846, παραπέμπει μόνο στοῦ ἔτος τῆς ἐντυπῆς δημοσίευσῆς τοῦ κειμένου: ἡ ἴδια ἢ ἀντιγραφὴ θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε πὸς ἔγινε τουλάχιστον μετὰ ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία ἀντιγραφῆς τοῦ ἀμέσως προηγούμενου κειμένου, τοῦ *ΚΓ'*, 29 Ἀπριλίου 1856. Ἡ ἴδια αὐτὴ ἡμερομηνία συμπίπτει καὶ μὲ τὴν ἀποστολὴ τοῦ τελευταίου γράμματός ποῦ ὁ Ἄριστόβουλος συντάσσει ἀπὸ τὴν Χάλκη¹⁰⁰. Μὲ αὐτὸν τόν, κατὰ προσέγγιση, ἐντοπισμὸ τοῦ χρόνου τῆς ὀριστικῆς ἀναχώρησῆς του ἀπὸ τὴ σχολή, ἐρμηνεύεται καὶ ἡ παρουσία τῶν δυὸ διαφορετικῶν χειρῶν τῶν ἀντιγραφῶν στοῦ χειρόγραφο: πιθανότατα μέσα στὴ βιασύνῃ τῆς προετοιμασίας τοῦ ταξιδιοῦ ὁ Ἄριστόβουλος βάζει τὸν μοναχὸ Λεόντιο καὶ τὸν Χ. Γεωργίου Φερτεκίδη νὰ ἀντιγράψουν γιὰ χάρη του τὰ κείμενα *ΚΓ'*, *ΚΔ'*.

Ἡ οἰκογένεια τοῦ Χαραλάμπου Γεωργίου Φερτεκίδη ἀνήκει στὸν στενὸ κύκλο γνωρίμων τοῦ Ἄριστόβουλου: διατηροῦν οἰκοδιδασκαλεῖο στοῦ Νέβσεχιρ¹⁰¹. Ὁ ἴδιος ἐργάζεται στήν Κωνσταντινούπολη, στήν καραμανλίδικη ἐφημερίδα *Ἀνατολή* τοῦ Εὐαγγελينوῦ Μισαηλίδη, καὶ τὰ μεταγενέστερα χρόνια συγκαταλέγεται στοὺς ἀποδέκτες τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἄριστόβουλου.

96. Ἀδ. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, Δ', ΟΜΕΔ, Ἀθήνα 1982, ἀρ. 890, σ. 278-279 καὶ 381.

97. *Καρτερία*, Δ', 106, Πέμπτη 27 Δεκεμβρίου 1845, σ. [2]. Στὸ φύλλο αὐτὸ γίνεται περιγραφὴ τῆς ἐκφορᾶς καὶ μνημονεύεται καὶ ὁ λόγος τοῦ Μισαήλ 'Αποστολίδη.

98. *Καρτερία*, Δ', 116, Σάββατο 2 Φεβρουαρίου 1846, σ. [4].

99. Μανῆο Στογιανοῦ, *Codices*, ὁ.π., σ. 109.

100. Ἐπιστολὴ 115, 29 Ἀπριλίου 1856, πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Φερτεκλὶ ὀγλοῦ.

101. *Ἐκατονταετηρίς*, ὁ.π., σ. 48.

ΚΕ'

φ. 134 *Πρὸς τὸν αἰίδιμον Πατριάρχην Γρηγόριον [Ε'] τὸν μαρτυρικῶς ἀπαγχορισθέντα.*

INCIPIT *Γρηγόριος Θεόφρων Πατριάρχης...*

[στὸ τέλος] *ἀνώνυμον ἀντέγραφον Γρηγόριος Φ. Ἀριστόβουλος.*

Δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν δημοσιεύτηκε ποτὲ τὸ τετράστιχο. Οἱ δυνατότητες ἐλέγχου εἶναι περιορισμένες καθὼς εἶναι ἀνώνυμο καὶ ἀχρονολόγητο. Γρηγόριος εἶναι ὁ πρωτότοκος γιὸς τοῦ Ἀριστόβουλου, γεννημένος τὸ 1858. Γνωρίζουμε ὅτι πεθαίνει τὸ 1875. Ἡ χρονιά αὐτὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἓνα *terminus ante*. Ἀκόμα, ἡ ἀνθολόγησις τοῦ κειμένου εἶναι δυνατόν νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὴ χρονιά τῆς ἀνακομιδῆς τῶν ὁσίων τοῦ Γρηγορίου Ε', τὸ 1871, ἢ τὴν ἐπόμενη, τῶν ἀποκαλυπτηρίων τοῦ ἀνδριάντα του στὸ κτίριο τοῦ Πανεπιστημίου. Παράλληλα, ξανατυπώνεται στὴν Ἀθήνα καὶ ὁ ἐπιτάφιος λόγος ποὺ ἐκφώνησε τὸ 1821, στὴν Ὀδησσό, ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος.

III

Συνοψίζοντας, θά λέγαμε ότι, ειδολογικά, από τὰ εἴκοσι πέντε κείμενα πού σταχυολογούνται στήν συναγωγή, ὀκτώ εἶναι λόγοι ρητορικοί, δεκατρία ἐπιστολές καί ἐπιγράμματα, ἐνώ τὰ ὑπόλοιπα τρία εἶναι δοκίμια θεολογικοῦ περιεχομένου. Τό τελευταῖο κείμενο, μεταγενέστερο, δέν συνυπολογίστηκε· δέν ἀπευθύνεται στόν σπουδαστή τῆς Χάλκης τοῦ 1853-1856, ἀλλά μεταγγίζει στήν ἐπόμενη γενιά, μέ ἀπόλυτη συνέπεια, τὰ νάματα μιᾶς παιδείας πού ἀποκτήθηκε στό περιβάλλον τῆς Χάλκης. Οἱ ἀναλογίες αὐτές, ἡ ποσοτική ὑπεροχή τῶν ρητορικῶν λόγων ἔρχεται σέ ἀντιστοιχία μέ τοὺς διδασκαλικούς προσανατολισμούς τῆς ἴδιας τῆς σχολῆς: ἡ ἀποστήθιση, ἡ σύνθεση καί ἡ ἀνάλυση κειμένων στάθηκαν τὰ κύρια γυμνάσματα στά ὁποῖα ὑποβάλλονταν οἱ μαθητές¹⁰². Δέν ἦταν μόνον ἡ γνώση πού ἔπρεπε νά ἐνσταλαχθεῖ στοὺς ἱεροσπουδαστές, ἀλλά καί νά διδαχτεῖ ὁ τρόπος πού ἡ γνώση αὐτή θά διαδιδόταν στοὺς λαοὺς τῆς ἀνατολῆς καί τῆς βαλκανικῆς. Βασικός προσανατολισμὸς τῆς σχολῆς στάθηκε ἡ ἀγωγή τοῦ λόγου γιὰ τὴν διάπλαση ἱκανῶν ἱεροκηρύκων.

Προσδιορίζοντας τὸ περιεχόμενο τοῦ χειρογράφου θά λέγαμε ὅτι, σ' ἓνα πρῶτο ἐπίπεδο, συλλέγει τὰ στερεότυπα πάνω στά ὁποῖα θά ἐφαρμοστεῖ ἡ ρητορική ἐξάσκηση. Κι ἂν θέλαμε νά δώσουμε ἓναν ἀποθετικὸ ὀρισμὸ του, θά διαπιστώναμε ὅτι χαρακτηριστικὸ τῆς συναγωγῆς εἶναι ἡ ἀπουσία τοῦ προσωπικοῦ τόνου· βρισκόμαστε στά μέσα τοῦ ρομαντικοῦ αἰῶνα, ἀλλὰ θά ἦταν λάθος νά προσμένουμε τὸ ἀνάλογο κλίμα. Τὰ κείμενα πού συγκεντρώθηκαν ἐδῶ, ὄχι μόνον δέν συνιστοῦν ἀτομικοῦ στοχασμοῦ ἀποκυήματα, ἀλλὰ οὔτε καί ἐλεύθερης προαίρεσης ἐπιλογές εἶναι.

Τὸ γεγονός ὅτι ὀρισμένα ἀπὸ τὰ κείμενα ἀναπαράγονται σέ πολλαπλὰ ἀντίτυπα χειρόγραφα πού κυκλοφοροῦν στήν σχολή, ἀνάμεσα στοὺς μαθητές, αἶρει τὴν μοναδικότητα τοῦ ἴδιου τοῦ τετραδίου ἀλλὰ καί τῶν κειμένων, ἐνισχύοντας τὴν ἄποψη ὅτι ἡ συναγωγή ἀποσκοποῦσε σέ κάποιου τύπου συλλογικὴ ἐπεξεργασία—ἐνα ἐργαλεῖο προορισμένο καί γιὰ ὁμαδικὴ χρῆση— σκέψη πού μπορεῖ νά ἐπικυρωθεῖ ἀπὸ πρακτικὲς πού ἴσχυαν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς σχολῆς: «Υἦρχεν ἐν τῇ σχολῇ εἶδος τι συλλόγου φιλολογικοῦ, σκοποῦντος τὴν διὰ κοινῆς συμπράξεως καί ἀμίλλης ἐξάσκησιν τῶν μαθητῶν περὶ τε τὸ γράφειν καὶ τὸ λέγειν ἐπὶ ὑποθέσεων θεολογικῶν καὶ φιλολογικῶν. Ὁ σύλλογος συνεκροτεῖτο ἐκ τῶν τεσσάρων ἀνωτέρων τάξεων ὀνομάσθη δὲ Φωτιάς χορεία εἰς ἔνδειξιν τῆς πρὸς τὸ θεῖον Φώτιον ἰδίως ἐποφειλομένης εὐλαβείας ... ἀλλὰ καί ὡς πρώτι-

102. Βλ. σχετικὰ *Κανονισμός*, δ.π., 1853, Ζ', σ. 17-18 καὶ Ι', σ. 19.

στον κτήτορα τῆς κατά τὴν Χάλκην ἱεράς ταύτης μονῆς τῆς ἁγίας Τρι-
 ἄδος ἐξ ἐπισήμου παραδόσεως μαρτυρούμενον»¹⁰³.

Οἱ τάσεις ἀνασύνταξης ποὺ διαγράφονται στὰ μετεπαναστατικά χρόνια, τάσεις ἐπαναπροσδιορισμοῦ τοῦ αὐτόχθονου καὶ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ, καθὼς καὶ τὰ νέα δεδομένα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὸν ἀγώνα καὶ τὰ ἀποτε-
 λέσματά του, θὰ κινητοποιήσουν τὸ συλλογικὸ σῶμα ποὺ προβάλλει νέα
 αἰτήματα καὶ συνθήματα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα θὰ εἶναι καὶ ἐκεῖνο τῆς σύ-
 στασης ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων. Ἡ ἐπίλυση τῶν ζητημάτων σὲ πολιτικὸ
 ἐπίπεδο θὰ περάσει μέσα ἀπὸ παράλληλες προσπάθειες διατύπωσης, ὀρ-
 γάνωσης καὶ διάδοσης τῆς ἰδεολογίας του· συνειδητοποιεῖται, λοιπόν, ἡ
 ἀνάγκη σύστασης πανεπιστημιακῶν σχολῶν ὄλων τῶν βαθμίδων καὶ ἀξι-
 ολογεῖται ὁ ρόλος τους. Εἶναι ἡ ἐποχὴ ποῦ, στὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ σχημα-
 τισμὸ τοῦ γένους σὲ ἐκεῖνον τοῦ ἔθνους, τὸ νεοἰδρυμένο κράτος θὰ θέσει
 καὶ τὰ θεμελιώδη ἐρωτήματα γιὰ τὴν ταυτότητά του καὶ τὴν ἐπιβίωσή
 του.

Τὸ ζήτημα τῆς ἐξάπλωσης στὴν Ἀνατολὴ –ὁ προορισμὸς τοῦ ἑλληνι-
 σμοῦ νὰ φωτίσει καὶ διὰ τοῦ φωτισμοῦ νὰ κυριαρχήσει– εἶναι τὸ κλίμα
 μέσα στὸ ὁποῖο θὰ κυοφορηθεῖ καὶ ἡ ἰδέα γιὰ τὴν ἀνάγκη ἰδρύσεως θεολο-
 γικῆς σχολῆς στὴν Κωνσταντινούπολη¹⁰⁴. Βέβαια, ἡ χρονικὴ σύμπτωση
 τῆς ἐπίσημης διατύπωσης τῆς μεγάλης ἰδέας ἀπὸ τὸν Κωλέττη στὴν ἑλ-
 ληνικὴ βουλὴ τὴν ἴδια χρονιά, τὸ 1844, δὲν ἀποκαλύπτει καμιὰ σχέση

103. Α. Μέξης, *ὁ.π.*, σ. 77. Ἄπ' ὅ,τι ἀναφέρει ὁ Μέξης, *ὁ.π.*, σ. 78, δὲν ἔχουν
 ἐντοπισθεῖ κώδικες πρακτικῶν ἢ διατριβῶν τῆς Φωτιάδος χορείας, ἐπομένως δὲν
 ἀποδεικνύεται ὅτι τὸ χειρόγραφο λειτούργησε μέσα στὴν ὁμάδα αὐτὴν. Πάντως
 στὰ χρόνια 1853-1856 ποὺ ἀντιγράφονται τὰ κείμενα ἀντιστοιχοῦν καὶ οἱ τρεῖς
 τελευταῖες χρονιὲς σπουδῶν τοῦ Ἀριστόβουλου – πράγμα τὸ ὁποῖο δὲν ἐπιβεβαι-
 ώνει ἀλλὰ νομιμοποιεῖ τὴν διατύπωση μιᾶς ἀνάλογης σκέψης.

104. Τὸ κλίμα αὐτὸ ἐκφράζει μὲ ἐνάργεια, ἀπὸ τὸ 1835 κιόλας, ὁ Μισαὴλ Ἀπο-
 στολίδης, παρομοιάζοντας τὸ ἔργο τοῦ Ὁθωνα μὲ ἐκεῖνο τοῦ Ἀλέξανδρου Μακε-
 δόνα: «ὅταν ὁμως τὸν βλέπομεν εἰς τὴν Βακτριανὴν εἰς τὸ κέντρον τῆς συναθροί-
 ζοντα ὀγδοήκοντα χιλιάδας παίδων, καὶ χορηγοῦντα εἰς αὐτοὺς τὰ μέσα διὰ νὰ
 διδάσκωνται τὰ ἑλληνικά γράμματα, τότε βλέπομεν εἰς αὐτὸν τὸν μέγα βασιλεῖα
 καὶ μέγα ἄνθρωπον, διότι συνέλαβε τὴν ὄντως μεγάλην καὶ ὑψηλὴν ἰδέαν νὰ ἐξ-
 ἑλληνίσῃ τὴν Ἀσίαν, ὃ ἐστὶ νὰ φωτίσει τὴν ἀνθρωπότητα». Αὐτὰ, στὴν ἐπίσημη
 τελετὴ τῆς ἐγκαθίδρυσης θεολογικῆς σχολῆς στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Βλ.
 Μισαὴλ Ἀποστολίδης, *Λογίδριον ἐκφωνηθὲν εἰς τὴν ἡμέραν τῆς ἐγκαθιδρύσεως τοῦ*
Πανεπιστημίου τοῦ Ὁθωνος, Ἀθήνα 1837, σ. 12.

αίτιακή με την ίδρυση της Χάλκης ή την πρώτη –αδιέξοδη– απόπειρα σύστασης σχολής στα Ίεροσόλυμα. Έχει προϋπάρξει ή συγκρότηση μιᾶς ἄλυσίδας θεολογικῶν σχολείων αὐτόνομων ἢ ἐνσωματωμένων σὲ πανεπιστημιακοὺς ὀργανισμοὺς· πρῶιμα ἄκόμα, στὰ Ἐπτάνησα, μετὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία, τὸ 1824, καὶ ὕστερα, στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, μετὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ Πανεπιστημίου, τὸ 1837, ἀλλὰ καὶ τῆς Ριζαρείου, τὸ 1844· τὴν ἴδια χρονιά δὺο αὐτοτελεῖς θεολογικοὶ ὀργανισμοὶ στὶς δὺο, πιά, πρωτεύουσες.

Ἡ διαδοχικὴ συμμετοχὴ στὶς κινήσεις αὐτὲς φυσιογνωμιῶν ὅπως ὁ Κωνσταντῖνος Τυπάλδος, ὁ Μισαήλ Ἀποστολίδης ἢ ἄκόμα κι αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ Οἰκονόμος, πού ἀργότερα θὰ βρεθοῦν ἐμπνευστὲς καὶ στυλοβάτες τοῦ ἐγχειρήματος τῆς Χάλκης, εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ἐμβέλειας τῶν προθέσεων. Μέσα στὴν ἱστορικὴ αὐτὴ χοάνη ὁ Τυπάλδος καίρια θὰ συλλάβει τὴ συνέχεια καὶ τὸ εὖρος πού θὰ προσλάβει στὰ χρόνια του τὸ δίκτυο τῶν νεοπαγῶν ἰδρυμάτων. Τὸ 1844, στὸν ἐναρκτήριο λόγο του στὴ Χάλκη, ἐκφράζει μιὰ συνείδηση πού βλέπει τὴ συνοχὴ τῶν γεωγραφικὰ ἐγκατεσπαρμένων ἐστίων, ἐντάσσοντας τὸ φαινόμενο στὰ πλαίσια μιᾶς ἐνιαίας, πανορθόδοξης κοινότητας¹⁰⁵.

Ἡ συγκρότηση ἐνὸς θεολογικοῦ ὀργανισμοῦ ὅπως ἡ Χάλκη, στὴν ἐποχὴ ἐνὸς ἀνερχόμενου κληρικαλισμοῦ, διερμηνεῖται ἀνάμεσα στ' ἄλλα καὶ τὴν ἀνάγκη τοῦ πατριαρχείου καθὼς καὶ τῶν ἑλλαδικῶν, νὰ ἐξαπολυθεῖ ἓνα ἀντίπαλο δέος στὴ δρᾶση τῶν κάθε μορφῆς ἑτεροδόξων, κίνηση πού ἔρχεται νὰ συνδράμει τὸ κύριο ἔθνικὸ ζήτημα τῆς ἐπιβεβαίωσης μιᾶς ὀρθόδοξης ταυτότητας τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἡ παρουσία τῶν προτεσταντῶν στὰ μέρη τῆς ἀνατολῆς καὶ ἡ διάδοση τῶν ἰδεῶν τους μετὴν δρᾶση τῶν μισιοναρίων, παράλληλα μετὴν ἐμφάνιση τοῦ θεοσεβισμοῦ, θεωρήθηκαν λόγοι ἐπαρκεῖς¹⁰⁶ γιὰ τὴν σύμπηξη ἐνὸς πόλου συσπείρωσης τῶν ὀρθοδό-

105. Μέξης, ὁ.π., σ. 45 (ἀναδημοσιεύει τὸν λόγο τοῦ Τυπάλδου) καὶ πβ. στὴν «Συλλογὴ», φ. 27-28.

106. «Τὴν περὶ συστάσεως ἐιδικῆς θεολογικῆς σχολῆς ἰδέαν συνέλαβε πρῶτος καὶ ἐφῆρμosen ἐν μέρει ἡ Α.Θ.Π. ὁ κ. Γρηγόριος ἐπὶ τῆς πρώτης αὐτοῦ εὐκλεοῦς πατριαρχείας, ὅτε, καθ' ἡμέραν ἐπιστρεφόντων τῶν ἐκ τῆς Καίρειου ἀντιχρίστου Σχολῆς ἐν οἷς καὶ τινες ἱερωμένοι, ἐκρίθη ἐπ'ἀναγκας τὸ ἐξαγίνισαι αὐτοὺς διὰ τῶν ναμάτων τῆς ὑγιεστάτης ὀρθοδόξου διδασκαλίας ἐφ' ᾧ καὶ διωρίσθη ἐν ἔτει 1839 ὁ Ἰμβριος Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανός, ἵνα διδάσκῃ ἐν τῇ καταντικρῷ τῶν πατριαρχείων κειμένη οἰκίᾳ (ἐνθα νῦν ἡ Μεγάλῃ Σχολῇ) τὰ θεολογικὰ μαθήματα τοὺς τε ἀπὸ Καίρου διασωθέντας καὶ τοὺς τῶν ἐνδημούντων ἀγίων ἀρχιερέων ἱεροδιακόνους» (ἄρθρο ἀνυπόγραφο, «Ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει Δημοσίᾳ Ἐκπαίδευσις», *Ἡμερολόγιον Χρόνος*, περίοδος Β', ἐπετηρὶς *Νεολόγου* τοῦ ἔτους 1871, Α', Κωνσταντινούπολι 1870, σ. 38-39 ὑποσ.)· «ἡ παρ' ἡμῖν παντελῆς ἑλλειψις ἱερατι-

ζων, πού στόχο του είχε νά προπαρασκευάσει «στρατιώτες»¹⁰⁷, ιεροκήρυκες πού θά συντελοῦσαν στήν ανάσχεση τῶν αἰρετικῶν ρευμάτων. Οἱ κινήσεις αὐτές ὑποθάλπονται ἀπό τὸ ἴδιο τὸ πατριαρχεῖο: τῆς ἰδρύσης τῆς Χάλκης προηγήθηκε ἓνα κενό, ἢ μάλλον μιὰ προσπάθεια πού δὲν τελεσφόρησε. Ἡ σχολὴ πού κλήθηκε νά διευθύνει στὸ Φανάρι κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐποπτεία τῆς ἐκκλησίας ὁ Βαρθολομαῖος Κουτλουμουσιανός¹⁰⁸, μὲ τὴν ἐνιαύσια διάρκειά της ἴσως νά δίνει τὸ μέτρο τῶν δυνατοτήτων πού παρείχε ἡ στιγμή καὶ ὁ χρόνος, τὸν χαμηλὸ βαθμὸ ἐπάρκειας τῶν διαθέσιμων δυνάμεων. Ὅμως, στίς ζυμώσεις πού θά προετοιμάσουν τὴν σύσταση τῆς Χάλκης ἀλλὰ καὶ τὴν μετέπειτα λειτουργία της θά πρυτανεύσει ἓνα

κῶν προκαταρκτικῶν Σχολείων, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπὸ τῶν ἄλλων Σχολείων ... ἄρσις παντός ἱεροῦ μαθήματος μετὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ '21 προὐκάλεσε τὴν ἀνάγκην τῆς ἰδρύσεως τῆς ἱερᾶς ταύτης σχολῆς ... εἶναι ἱστορικὴ ἀλήθεια ὅτι αἱ κυκλοφορήσασαι τότε ἐπαναστατικαὶ ἰδέαι σὺν τοῖς ἄλλοις ἐκλόνησαν καὶ τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις τῶν ἀνθρώπων» (Χρ. Γ. Καλωταῖος, *Παρατηρήσεις ἀπαραίτητοι περὶ τῆς ἐν Χάλκῃ Θεολογικῆς Σχολῆς*, Ἀθήνα 1864, σ. 9).

107. «...τῆς ἐν Χάλκῃ δὲ Θεολογικῆς Σχολῆς ἰδρυθεῖσης τῷ 1844, τὸ κήρυγμα τοῦ θείου λόγου εὗρε δοκίμους στρατιώτας ἐν γνώσει μὲν τῆς ἱερᾶς ταύτης ἀποστολῆς κηρύττοντας» (Μ. Ι. Γεδεών, «Τὸ κήρυγμα...», ὁ.π., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, Η', 25, Κωνσταντινούπολη 1888, σ. 203). Τὴν ἴδιαν ἐκφραση χρησιμοποιεῖ καὶ ἀργότερα ὁ Α. Μέξης, ὁ.π., σ. 21. Στὸ κλίμα μιᾶς πολεμικῆς ὀρολογίας θά κινηθεῖ καὶ ἀργότερα τὸ περιοδικὸ ἐνὸς συλλόγου ἀθηναϊκοῦ, ἐκκλησιαστικῶν κύκλων: «ἡμεῖς καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἐκ τῆς σχολῆς ταύτης προσδοκῶμεν γενναίους τῆς ἐκκλησίας μας προμάχους» (*Ἀνάπλασις*, ΙΑ', ἀρ. 10, Ἀθήνα 1898, σ. 79). Τὴν ἐπόμενη χρονιά ἓνας ιεροκήρυκας ἀπὸ τὴν Πάτρα θά διατυπώσῃ μὲ διαύγεια τὴν ἄποψη αὐτή: «...Ἡ ἐν Χάλκῃ Θεολογικὴ σχολὴ εἶναι ὁμολογουμένως τὸ σέμνωμα τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας. Εἶναι ὁ Δούρειος, ὡς εἶπεν, ἐκεῖνος ἵππος ἐξ οὗ κατ' ἔτος ἐξέρχονται γενναῖοι στρατιῶται καὶ ὀπλιτοπάλοι τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας ἧτις, εἴπερ ποτέ, πολεμεῖται δεινῶς ἀπὸ ὀμοδόξων καὶ ἀλλοδόξων» (Πολύκαρπος Ι. Συνοδινός, «Ἡ ἐν Χάλκῃ Θεολογικὴ Σχολὴ καὶ νέος Διευθυντής τῆς αὐτῆς», *Ἀνάπλασις*, ΙΒ', ἀρ. 93, Ἀθήνα 1899, σ. 325).

108. Μὲ ἀπόφαση τοῦ Γρηγορίου ΣΤ' ἀνατίθεται ἡ σχολαρχία στὸν Κουτλουμουσιανό· βλ. σχετικὰ Γερμανὸς Γρηγοράς, *Ἡ ἐν Χάλκῃ*, ὁ.π., 1907, σ. 22, καὶ Γερμανὸς Στρηνόπουλος, *Ἡ Ἱερὰ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης, ἱστορικαὶ συμβολαί*, ἀνάτυπο ἐκ τοῦ περιοδικοῦ *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, τ. 532-533, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 20, καὶ ἰδίως, Σάρδων Γερμανός, «Ἰδρυσις Θεολογικῆς Σχολῆς ἐν τῇ Χαλκίτιδι», *Ὀρθοδοξία*, ΣΤ', Κωνσταντινούπολη 1931, σ. 632-3, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι οἱ ἐνέργειες γιὰ σύσταση σχολῆς ἐπιτεῦδονται τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1839, μὲ ἔγγραφο τοῦ Γρηγορίου ΣΤ', ὅταν οἱ μαθητὲς τοῦ σχολείου τοῦ Καίρη ἀποφοιτοῦν καὶ ἀρχίζουν νά ζητοῦν διδασκαλικὰς θέσεις.

πνεύμα διεύρυνσης τῶν μελῶν πού θά ἐπωμιστοῦν τήν προσπάθεια. Ἡ στελέχωσή της ὄχι μόνον δέν θά στηριχθεῖ ἀποκλειστικά σέ ἰθαγενεῖς δυνάμεις ἀλλά, ἀντίστροφα, ἡ ἱερά σύνοδος θά γυρέψει νά βρεῖ τὸ εἶρησμο στὴν βοήθεια τῶν ἑλλαδικῶν¹⁰⁹. Οἱ ἐνέργειες πού προωθοῦν τήν ὑπόθεση ἐκπορεύονται ἀπὸ τὴν νέα πρωτεύουσα πού ἀποτελεῖ τώρα τὸν πόλο ἑλξης, πράγμα πού μὲ τὴ συρροή ἑνὸς μεγάλου τμήματος ἑτεροχθόνων θά προκαλέσει τὶς ἔντονες ἀνησυχίες ἐκείνων πού μπροστά στὶς νέες πραγματικότητες ἐβλεπαν τὴν ὑποτίμηση τῆς βασιλεύουσας ὡς ἐκπτώση ἑνὸς ἰδανικοῦ¹¹⁰

109. Ὄταν τὸν Ἰούλιο τοῦ 1840 ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος καλεῖται ἀπὸ τοὺς κωνσταντινουπολίτες νά ὑποδείξει καθηγητὴ γιὰ τὴν Ἐμπορικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης, δίνει ἀπάντηση ἐνδεικτικῆς τῆς μετατόπισης τοῦ κέντρου ἀπὸ τὴ βασιλεύουσα στὴ νέα πρωτεύουσα: «καλοὶ ἀγαθοὶ οἱ ἐν τοῖς ἐνταῦθα σχολείοις καὶ τοῖς γυμνασίοις Διδάσκαλοι, ἀλλ' οὗτοι πάντες προτιμῶσι τὴν ἐλευθεραν Ἑλλάδα» (ἐπιστολὴ τοῦ Μεγάλου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων πρὸς τὸν Ζ. Ζαχάρωφ, στό: Σεβαστοπούλειος Ἀγὼν Κωνσταντινουπόλεως, Ἐκθεσις τῆς Ἀγωνοδίκου Ἐπιτροπείας ὑπὸ Β. Α. Μυστακίδου, Κωνσταντινούπολη 1912, σ. 33, καὶ Δ. Σ. Μπαλάνος, Ἀνέκδοτοι Ἐπιστολαὶ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ε', ἀρ. 11, Ἀθήνα 1936, σ. 3-4). Ἄλλωστε, καὶ ἡ ἴδια ἡ ἴδρυση τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Χάλκης, μετὰ μίᾶ τετραετία, ἀποτελεῖ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου. Τὸ 1858, σὲ ἀνώνυμα παρουσιασμένη βιβλιοκρισία τῆς Πανδώρας γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Σιβίνη, ὁ Οἰκονόμος ἀναφέρεται ρητὰ ὡς θεμελιωτῆς ἢ ἀνακαινιστῆς «σχολῆς ἀποβλεπούσης τὴν πρὸς τὴν πολιτείαν θέσιν τῆς ἐκκλησίας» (Πανδώρα, Θ', τ. 201, σ. 222): ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, σὲ κείμενο ὅπου, ἐνῶ ἐξάιρεται ἡ προσωπικότητα τοῦ Τυπάλδου, θεωρεῖται ἀδιαμφισβήτητο ὅτι συστάθηκε χάρις στὴν πρωτοβουλία τοῦ Οἰκονόμου (Χρ. Γ. Καλωταῖος, ὁ.π., Ἀθήνα 1865, σ. 9 ὑποσ. β). Ἡ θεμελίωση τῆς Χάλκης ἀπὸ τὸν Οἰκονόμο ἐγγράφεται ἀκόμα καὶ συμβολικὰ στὸ χῶρο, στὸ ἴδιο τὸ οἰκοδόμημα: ἐγχάρακτα σὲ μάρμαρο, ἐντοιχισμένα στὴ Β. καὶ Ν. πλευρά, δυὸ δικά του ἑμμετρα ἐπιγράμματα πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Τριάδας (Μέξης, ὁ.π., σ. 38-39). Σ' ἐκεῖνον πάλι θά ἐναποθεθεῖ κατὰ καιροὺς καὶ ἡ ἐπ'ἀνδρωση τῆς θεολογικῆς σχολῆς μὲ τὸ ἀρμόδιο διδασκαλικὸ προσωπικὸ. Τέλος, ὁ Οἰκονόμος φροντίζει νά κληροδοτηθεῖ μετὰ τὸ θάνατό του ἕνα ποσὸ τῆς περιουσίας του στὴν θεολογικὴ σχολὴ (βλ. Κ. Σιβίνης, Ὑπόμνημα, ὁ.π., 1857, σ. 39).

110. Ξεδιαλέγω μὰ ἀπὸ τὶς ἀμπολλες μαρτυρίες πού ἐκφράζουν αὐτὴ τὴ στάση· εἶναι σύγχρονη τοῦ χειρογράφου καὶ προέρχεται ἀπὸ σμυρνιὸ λόγιτο, μαθητὴ κι αὐτὸν τοῦ Οἰκονόμου, τὸν Ἰκέσιο Λάτρη, ὁ ὁποῖος τὸ 1855 ἐμμένει: «σήμερον ἡ Ἑλλάς ἐλευθερωμένη ἅπασα καὶ ἔχουσα τὴν φυσικὴν αὐτῆς καὶ ἀναγκασιότατην πρωτεύουσαν τὸ πολυπαθὲς Βυζάντιον» ... «τοῦ λοιποῦ οἱ Ἕλληνες μοναρχοῦμενοι ἔχουσι μίαν κοινὴν γλῶσσαν, ἕν κοινὸν πολίτευμα, μίαν κοινὴν μεγάλην πα-

Γι' αυτούς τους λόγους και η ίδρυση της θεολογικής σχολής της Χάλκης έναποτέθηκε στην πρωτοβουλία του Κωνσταντίνου Οικονόμου. Ταγός της πλέον συντηρητικής μερίδας εκείνης της εποχής, βρίσκεται έγκυατος από το 1834 στην Ελλάδα και αποτελεί τον κεντρικό ιστό γύρω από τον οποίο θα οργανωθούν οι ενέργειες που αποσκοπούν στην προάσπιση της ορθοδοξίας, αλλά και της οικουμενικής ιδεολογίας παράλληλα, από τις οποίες επιβουλές, από την οποία στάση μπορούσε να θεωρηθεί ότι απειλούσε την συνοχή του ποιμνίου. Η ίδρυση της Χάλκης, για τους πρωτεργάτες της, αλλά και για τους μεταγενέστερους ιστορικούς, έντάσσεται στα πλαίσια μιας άμυντικής έκδοχης της στάσης αυτής: η άλλη, επιθετικού χαρακτήρα, αποβλέπει στην άμεση καταδίωξη και κατάδικη τόσο των ίδιων των ετερόδοξων κινήματων όσο και των φυσικών φορέων τους. Η ιδεολογική σκευή των ιεροσπουδαστών της Χάλκης ανταποκρίνεται σ' αυτήν τη διάκριση, κυμαίνεται στο ανάλογο φάσμα: θα μπορούσε κανείς να αναγνώσει τα κείμενα αυτής της συναγωγής μέσα από ένα τέτοιο πρίσμα: τα ανθολογούμενα χωρία συνεισφέρουν στην ιδεολογική κατάρτιση των σπουδαστών, αποτελούν το δυνητικό τους όπλοστάσιο: κείμενα θεωρητικά, οικοδομούν την πίστη των κερωμένων τε και ιερωθισμένων»¹¹¹ τροφίμων της Σχολής. Ο στόχος είναι να αντιμετώπιστον με επάρκεια τα δυτικά δόγματα: αυτό εξηγεί την ύψηλη ποιότητα θεολογικής γνώσης που αντανακλάται στο χειρόγραφο καθώς και τους όρισμένους κοινούς τόπους γύρω από τους οποίους στρέφεται το περιεχόμενό του: το ζήτημα της εκπορεύσεως του αγίου πνεύματος, το σχίσμα, το σύμβολο της πίστεως.

Κοντά στον Οικονόμο θα κινηθεί ένας δλόκληρος κόσμος: τα όνόματα πολλών από αυτούς μάς παραπέμπουν άμεσα όχι μόνο στο περιβάλλον της σχολής αλλά και στο ίδιο το χειρόγραφο: πρόσωπα που ζουν ακριβώς τα χρόνια που συντάσσεται η εισαγωγή και μετέχουν σε δραστηριότητες

τρίδα την έθνικην, τηροδσαν εν μέσφ αυτής το Βυζάντιον, πρωτεύουσαν φυσικην, όχυράν, σωτήριον, όφραϊαν, όφελιμοτάτην και προς αυτούς και τα λοιπά έθνη· και άκόμα: «ο Βόσπορος, συνέχων ... την Εύρωπαϊαν και την Άσιανήν Ελλάδα, γίνεται πρώτη και κυρία λαβή του όλου Έλληνικου. Ο κατέχων το Βυζάντιον κατέχει το Έλληνικόν» (Ευθύφρων [= Ίκέσιος Λάτρης], *Πανελληνίς*, Έρμούπολη 1855, σ. 1γ', κη', λε'). Την διαχρονική περιπέτεια των ιδεών αυτών παρουσιάζει συνοπτικά ο Π. Κιτρομηλίδης, *Το Έλληνικό κράτος ως έθνικό κέντρο*, άνάτυπο από το βιβλίο *Έλληνισμός-έλληνικότητα, ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεο-έλληνικής κοινωνίας*, Αθήνα 1983, σ. 143-164.

111. Σιγγιλιώδες γράμμα Γερμανού Δ', 'Ιούλιος αωμγ' (ανάδημοσιεύει ο 'Απόστολος Μέξης, *δ.π.*, σ. 27).

πού ἐγγράφονται σὲ ὁμοίотροπες πρὸς τοῦ Οἰκονόμου κατευθύνσεις. Ἐκεῖνος, μαζί μὲ τὸν Μισαήλ Ἀποστολίδη καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Τυπάλδο –δνόματα πού και ποσοτικά ὑπερτεροῦν μέσα στο χεῖρόγραφο– θὰ ἀποτελέσουν, ὡς σχῆμα τριαδικὸ ἢ και μεμονωμένοι, τοὺς συνειδητοὺς φορεῖς προσπαθειῶν ὅσων ἐκδηλώθηκαν στὰ πλαίσια τῆς ἐκκλησίας: εἶτε ὡς κύριοι πρωταγωνιστὲς «στὴ λύση τοῦ δράματος τῆς ἑλλαδικῆς αὐτοκεφαλίας»¹¹², εἶτε ὡς λόγιοι στρατευμένοι στὴν ὑπόθεση τῆς συγκρότησης θεολογικῶν σχολῶν στὸν ἑλλαδικὸ καὶ ἐξωελλαδικὸ χῶρο, εἶτε ὡς μαχητὲς πού ἀποδύθηκαν στὸν κατὰ τῶν ἑτεροδόξων ἀγῶνα μέσα σ' ἓνα διαρκῶς σκληρυνόμενο συντηρητικὸ πνεῦμα, ἰδιαίτερα οἱ δύο πρῶτοι. Ἡ σχέση τῶν τριῶν μεταξύ τους μαρτυρεῖ στενὴ πνευματικὴ συγγένεια ὅπως ἄλλωστε και ὁ Γεδεὼν μᾶς παραδίδει ἀναφερόμενος στὸν πατριάρχη Κωνσταντῖνο Α', σημειῶναι:

«Οἱ πρόκριτοι και οἱ λογάδες τοῦ Γένους κληρικοὶ και λαϊκοὶ, κυρίως δὲ οἱ κατοικοῦντες ἐν Φαναρίῳ, καθ' ἑβδομάδα, τοῦλάχιστον ἀπαξ, ἐπεσκέπτοντο αὐτόν, μανθάνοντες και πολλὰ περὶ τῆς ἀρχαίας ἱστορίας και τοπογραφίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνῖστε δὲ αἱ παρὰ τῷ Κωνσταντίνῳ συναναστροφαὶ προσελάμβανον χαρακτηριστῆρα θεολογικοῦ ἰνστιτούτου ... πρὸ ἱκανῶν ἡδὴ ἐτῶν, ὁ μακαρίτης ἱατρὸς Ἀθανάσιος Ἡρώφιλος, ἀπελθὼν εἰς Ἀντιγόνου (νῆσον) πρὸς ἐπίσκεψιν τοῦ αἰοιδίμου πατριάρχου ἐμακάρισεν ἑαυτόν, διότι εὗρεν ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Κωνσταντίου τετράδα θεηγόρων ἀνδρῶν, σύλλογον ἱερὸν ἐκ τῶν εἰς ἄκρον σοφίας ἑλληλακότων, αὐτὸν δὴ τὸν Κωνσταντῖνον, δύο ὁμωνύμους αὐτῷ τὸν αἰοιδίμον Κωνσταντῖνον μέγαν Οἰκονόμον τὸν ἐξ Οἰκονόμων, τὸν εἰς τὴν Θεολογικὴν ἐν Χάλκῃ τοῦ Γένους σχολὴν πάνυ εὐκλεῶς ἐπὶ πολλὰ ἔτη διευθύναντα ἀρχιδιδάσκαλον σεβασμιώτατον Σταυρουπόλεως Κωνσταντῖνον Τυπάλδον, και τὸν τότε ἀρχιμανδρίτην, εἶτα μητροπολίτην Ἀθηνῶν Μισαήλ Ἀποστολίδην. Ἡ ἱερὰ αὐτῆ τετράς, τὰ σεπτὰ ταῦτα τῆς τε θύραθεν και τῆς ἔσω σοφίας δοχεῖα ἤρξατο τότε θεηγορεῖν, εἰς τὰ βάθη τοῦ ἀχανοῦς τῆς θεολογίας πελάγους εἰσδύοντες»¹¹³.

Πίσω ἀπὸ τὰ πρόσωπα αὐτὰ διαπλέκονται πολλαπλὲς σχέσεις: ὀρισμέ- νες ἀπὸ αὐτὲς ἐκτείνονται μέσα στο χρόνο διατηρώντας τὸ ἰδιαίτερο βά-

112. Γιά τὴ δράση τους, πολὺ συνοπτικά, βλ. Γ. Μεταλληνός, *Ἑλλαδικὸ Ἀὐτοκεφάλου παρελειπόμενα*, Ἀθήνα 1983, σ. 241 (Συμπεράσματα).

113. Μ. Γεδεὼν, *Μνεῖα*, ὁ.π., 1934, σ. 152, και ὁ ἴδιος, *Ἱστορία*, ὁ.π., 1939, σ. 378-379.

ρος τους – είναι οι σχέσεις δασκάλου πρὸς μαθητή: ὁ Τανταλίδης ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Μισαήλ Ἀποστολίδη ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀποστολίδης μαθητὴς τοῦ Οἰκονόμου· ὁ Τανταλίδης, μὲ τὴ σειρά του, οἰκοδιδάσκαλος στὸ γιὸ τοῦ Στέφανου Καραθεοδωρῆ ἀλλὰ καὶ μαθητὴς, ὁ ἴδιος, τοῦ Καίρη, συγχρόνως, ὁμως, «συνεργάτης ἀκάματος»¹¹⁴ τοῦ Οἰκονόμου στὸν κατὰ τῶν καίριστῶν ἀγώνα. Οἱ περισσότερες εἶναι σχέσεις ὑπαλληλίας – ὄλων ὡς πρὸς τὸν Οἰκονόμο· ἀλλὰ καὶ ἄλλες ἐμφανίζονται ὡς ἰσότητες: ὁ Οἰκονόμος σὲ ἰδιόχειρη ἀφιέρωσή του πρὸς τὸν Τυπάλδο τὸν ἀποκαλεῖ «πατέρα καὶ ἀδελφὸ ὁμόψυχο»¹¹⁵.

Στὴν προσπάθειά μας νὰ ὀρίσουμε τὸ ἰδεολογικὸ μήνυμα ποῦ ἀποδεδειχθεῖ ἢ συναγωγῆ, θὰ βλέπαμε δυὸ ἄξονες ἀναγωγῆς τοῦ ὑλικοῦ: ὁ ἕνας ἀναφέρεται στὸν ἀγώνα κατὰ τῶν ἑτεροδόξων – κείμενα ποῦ ὑπηρετοῦν τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἄμεσα, δηλαδὴ κείμενα μὲ χροιά στηλιτευτικὴ, ἢ, τὰ περισσότερα, παιδευτικῆς ὕφης, ποῦ ἀπὸ παράπλευρη κυκλοφορία θὰ φτάσουν στὸ στόχο.

Ἄλλος ἄξονας εἶναι ἐκεῖνος τοῦ «ρωσισμοῦ»¹¹⁶ – ὁ ὅρος ἐπικαίρα πλασμένος τὸ 1854: θὰ παρουσιαστεῖ σὲ κάποια χωρία ποῦ ρητὰ δηλώνουν τὴν προέλευσή τους, τὴν ταυτότητά τους, μέσα στὸ ἀνθολόγιο, ἀλλὰ, πολὺ περισσότερο, ἐντοπίζεται σὲ ἕνα πνεῦμα ποῦ διαπνέει ὁλόκληρο τὸ χειρόγραφο. Οἱ τίτλοι δὲν καλύπτουν πάντα τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενο: τὰ κείμενα συλλέγονται ἐνὸσω διαρκεῖ ὁ κριμαϊκὸς πόλεμος καὶ ἴσως αὐτὸ ὑπαγορεύει τὴν ὄλο καὶ ἀσφαλέστερη, γενικευτικὴ παρουσιάσή τους.

Ἀνάμεσα σὲ ὅσους ἐβλεπαν τὴν λύση τοῦ προβλήματος διαδοχῆς τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους στὴν ἀνασύστασι μιάς αὐτοκρατορίας μὲ ὀρθόδοξο ρώσο μονάρχη ἐπικεφαλῆς, ἄποψη ποῦ κατεξοχὴν ἐκπροσωπήθηκε ἀπὸ τὸν Οἰκονόμο, θὰ μπορούσε νὰ ἐνταχθεῖ καὶ ὁ Τυπάλδος. Στὴ γραμμῆ

114. Ὁ Τανταλίδης στὴν Εὐαγγελικὴ Σχολῆ ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Καίρη. Τὸ 1840, ἀκολουθώντας τὴ γραμμῆ τοῦ Οἰκονόμου, στέλνει ἐπιστολὴ στὸν παλαιὸ του δάσκαλο, καλώντας τον νὰ ἐπιστρέψει στοὺς κόλπους τῆς ὀρθοδοξίας. Βλ. Μ. Παρανίκας, *Βίος*, ὁ.π., σ. 19, καὶ ἀναδημοσίευσή τῆς ἐπιστολῆς σ. 20-21.

115. Ὁ Οἰκονόμος ἀφιερώνει στὸν Τυπάλδο τὸν Α΄ τόμο τοῦ *Περὶ τῶν Ὁ΄ Ἐρμηνευτῶν* ἔργου του τοῦ 1844: «Γῶ Κωνσταντίνω Τυπάλδω ... πατρὶ καὶ ἀδελφῷ ὁμοψύχῳ». Τὴν πληροφορία δίνει ὁ Γ. Μεταλληνός, ὁ.π., Ἀθήνα 1983, σ. 196.

116. Γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ ὄρου βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, «Ἡ ἰδεολογικὴ ὑπόδομή», *Ἑλληνικὸς Ρομαντισμός*, Ἀθήνα 1983, σ. 403.

αυτή κινήθηκε και την εποχή που ήγήθηκε του θεολογικού φυτωρίου της Χάλκης: όραματιστής μιᾶς ιδεολογίας του γένους την εποχή που έκείνη αρχίζει νὰ βρίσκεται σὲ ὑποχώρηση, δηλαδή τὴ στιγμή που οἱ νέες ἱστορικές συζεύξεις που πραγματοποιοῦνται στὸν ἑλληνικὸ χῶρο μὲ τὸ πάντρεμα τῶν ἀρχαίων μὲ τὸ χριστιανισμὸ ἀποκαθιστοῦν τὴν ἐνότητα τοῦ πολιτικά κατακερματισμένου ἑλληνισμοῦ, ὁ Τυπάλδος βρίσκεται προσδεμένος σὲ ἓνα σχῆμα παλαιό, πράγμα που διαφαίνεται καὶ μέσα στὴ συλλογή. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁμως πλευρά, φωτισμένος ὑπέρμαχος τοῦ θεσμοῦ τῶν πανεπιστημίων¹¹⁷, ἔχοντας συλλάβει ἀπὸ πολὺ νωρὶς τὸν ὀργανικὸ ρόλο που εἶχε νὰ διαδραματίσει ὁ λόγιος μέσα στὸ κοινωνικὸ σύνολο¹¹⁸, μετέφερε στοὺς μαθητὲς του ἓνα πνεῦμα ἀκμαῖο, που ἀντιστρατευόταν τὴν ἀντίληψη τῆς αὐτάρκειας τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου· ἡ ἀναστροφή του μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ πνευματικὴ κληρονομιά, ἡ γλωσσομάθειά του, ἴσως-ἴσως καὶ τὸ κοραϊκὸ του παρελθόν, τὸν διαφοροποιοῦσαν, τοποθετώντας τον στοὺς ἀντίποδες μιᾶς ιδεολογίας συντήρησης που βρισκόταν ἐκεῖνα τὰ χρόνια σὲ ἔξαρση στοὺς ἐκκλησιαστικὸς κύκλους, καὶ που δήλωνε γενικότερες τροπές.

Αὐτὸς περίπου εἶναι ὁ κόσμος που ἀντανακλάται μέσα στὸ ἐγκόλπιό τοῦ Φίλιππου Ἀριστόβουλου. Συντίθεται ἀπὸ στοιχεῖα ἀρχαϊκά, ὅπως ἀποτυπώνονται στὸ χειρόγραφο, ἀλλά, παράλληλα, εὐαίσθητοποιεῖ τὸν φορέα του σὲ ποιότητες, παρέχοντας ἔτσι τὸ ἐνδόσιμο γιὰ τὴν ὑπέρβασή του: ὁ Ἀριστόβουλος, ἐγκρατὴς μιᾶς ὑψηλοῦ ἐπιπέδου θεολογικῆς παιδείας, που δὲν ἀπέκλειε τὴν θύραθεν γνώση –δείκτης αὐτῆς τῆς συνύπαρξης εἶναι τὸ ἀνθολόγιο– βιώνει τίς ἱστορικές διχοτομίες τείνοντας νὰ ἰσορροπήσει τὴν ἀντινομία τους. Δὲν ἀνῆκε στὴ χορεία ἐκείνων που καλλιέργησαν συνολικὲς ἀντιπαραθέσεις μὲ τὴν κοινωνία τους· ἐκεῖ ὅπου ἡ ἐποχὴ του καινοτομοῦσε, προτείνοντας συγκερασμοὺς, ἐκεῖνε τους ἀποδέχτηκε – στάση που εὐγλωττα εἰκονογραφεῖται μὲ τὴν πράξη ὀνοματοδοσίας. Βαπτίζει τὰ παιδιά του ἐπιλέγοντας ὀνόματα χριστιανικά, τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης, γιὰ τὰ ἀγόρια καὶ ὀνόματα παγανιστικά, παρμένα

117. «Τὰ νέα πανεπιστήμια, που δὲν ἐγνώριζαν οἱ πρόγονοί μας, ἔδωκαν καὶ δίδουν τῶν ἐλευθέρων βασιλείων ὅλα τὰ μέσα, μὲ τὰ ὁποῖα στερεώνεται ἡ ἀληθινὴ δύναμη ἑνὸς ἔθνους, προχωροῦν οἱ τέχνες κι ἀποκτιέτ' ὁ ἔθνικὸς πλοῦτος· καὶ κάθε φρόνιμος παρατηρητῆς δὲν ἤθελ' ἀρνηθεῖ ποτὲ πὸς αὐτὰ κρατοῦνε τέτοια θέση στὴν ἱστορία τοῦ κόσμου, που θέλει θεωρεῖται πάντα ἡ ὑπαρξὴ τους σημάδι εὐτυχίας ἑνὸς λαοῦ, καθὼς ἐξ ἐναντίας ἡ ἀνυπαρξία τους σημάδι δυστυχίας» (*Ἱστορία τῆς Ἰόνιας Ἀκαδημίας*, ὁ.π., σ. 116).

118. Βλ. τὴν εἰσαγωγή τοῦ Σπ. Ἀσδραχᾶ στὴν *Ἱστορία*, ὁ.π., σ. λε' ἀλλὰ καὶ κστ'.

από την ελληνική μυθολογία, για τὰ κορίτσια: ιδεώδης ἀπάντηση στὴν ἱστορική διεκκυστίνδα, διάθεση γιὰ ἰσοζύγια ἀλλὰ καί, ὅπως καὶ νὰ ᾿ναι, ἰδεολογικά τὸ προβάδισμα γέρνει πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς ἀρρενογονίας, δηλαδή τοῦ χριστιανισμοῦ· κι ἄλλωστε, πάει καιρὸς ποῦ τὸ ρεύμα τοῦ διαστροφισμοῦ, ποῦ ἐπανεφερε τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα, ἔχει ἀρχίσει τὴν ἀντί-φωτισμὸ τοῦ μέτρησι. Στὰ σημεῖα ὅμως ποῦ ἡ ἀποκόλληση ἀπὸ κάποια παραδοσιακὰ σχήματα ἄφηνε πιά περιθώρια καὶ γιὰ ἀτομικὲς λύσεις καὶ ἐπιλογὲς ὅπως ἦταν ἡ διαδικασία αὐτονομῆσης τοῦ διδασκαλικοῦ ἐπαγγέλματος ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ ἱερωμένου, δὲν δίστασε νὰ ἐπιχειρήσει τομὲς: «Πραγματικῶς δόκιμος»¹¹⁹ ἱεροκῆρυκας ὅταν τὸ εἶδος σπάνιζε, ὅπως βεβαιώνει ὁ Γεδεών, θὰ παραβεῖ τοὺς κανόνες ποῦ διέπουν τὴ σχέση τῶν ἱεροσπουδαστῶν μὲ τὴ θεολογικὴ σχολή, ἀρνούμενος νὰ ἀκολουθήσει τὸ ἱερατικὸ στάδιο γιὰ τὸ ὁποῖο προοριζόταν, υἱοθετώντας ὅμως τὴν ἱερατικὴ περιβολὴ σαράντα χρόνια, διδάσκοντας «εἰς ἓν μέρος ἔτη πολλά»¹²⁰. Φεύγοντας ἀπὸ τὴ Χάλκη, γράφει στὴν τελευταία του ἐπιστολή: «Ἐπειδὴ τὸ πρᾶγμα τοῦτο ἀποβλέπει μόνην τὴν ἐμὴν εὐτυχίαν ἢ δυστυχίαν καὶ ταύτην καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς μου, ἐάν μοι χαρίσει ὁ Θεὸς ζωὴν, οὐδεὶς ἔχει τὸ δικαίωμα, οὐ μόνον φίλος ἀλλὰ, τολμῶ εἰπεῖν οὐδ' αὐτὴ ἢ προσφιλεστάτη μου μήτηρ ἐπιβαλεῖν μοι τὸ ἑαυτοῦ θέλημα. Ἄλλως καταστρέφεται τὸ τιμαφέστερον τοῦ Παναγᾶθου Θεοῦ δῶρον, ἢ ἐλευθερία»¹²¹.

Οἱ βουλὲς τοῦ διαμορφώνονται τότε, στὴ Χάλκη, καὶ γιὰ τὸ ὑπόλοιπο τῆς ζωῆς του δὲν θὰ ἀνατραποῦν. Τέσσερις, σχεδόν, δεκαετίες ἀργότερα, στὴν διαθήκη του, κληροδοτώντας λιγοστὰ βιβλία ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη του στὴ σχολὴ τοῦ Νέβσεχιρ, ἀνάμεσα στοὺς τίτλους θὰ μνημονευτοῦν καὶ τὰ βοηθήματά του τῆς *Συλλογῆς*: ὁ Ζοιρνικάβιος, τὰ σλαβονικά τοῦ Τυπάλδου – ἴσως ἔτσι νὰ συντελεῖται ἡ ἀποκατάσταση μιᾶς συνέχειας¹²²,

119. Μ. Γεδεών, *Μνεία*, ὁ.π., 141.

120. Μ. Γεδεών, *Ἀποσημειώματα*, ὁ.π., 102.

121. Ἐπιστολὴ 115, πρὸς τὸν Κωνσταντῖνο Φερτεκλί ὄγλου, στὴ Νεάπολη, 29 Ἀπριλίου 1856.

122. Ἡ διαθήκη του, κατατεθειμένη καὶ αὐτὴ στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, φέρει τὴ χρονολογία *Ἰούνιος 1894* (Ἐγγραφα, Καππαδοκία, Περιφ. Νεάπολης, ἀρ. 121). Γιὰ τὴν πολύχρονη παραμονὴ τῶν συγκεκριμένων ἔργων στὴν ἀτομικὴ του βιβλιοθήκη θὰ λέγαμε πὼς ὑπολανθάνει μιὰ σημασιολογικὰ φορτισμένη σχέση του μὲ αὐτά, μὲ τὰ ἔργα ἢ καὶ μὲ τὰ πρόσωπα: σύμφωνα μὲ τὸν *Κανονισμό* τοῦ 1845, οἱ μαθητὲς ποῦ διακρίνονται παίρνουν ὡς βραβεῖο ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ ἴδιου τοῦ σχολάρχου –δηλαδή τοῦ Τυπάλδου– ἓνα βιβλίο. Ὁ συσχετισμὸς ἐδῶ δὲν θὰ ἦταν, πιστεύω, ἄτοπος.

ή ενοποίηση. Ἡ χειρονομία μπορεί νά ἐκληφθεῖ στὴ συναισθηματικὴ τῆς διάσταση –μπροστὰ στὸ φάσμα τοῦ θανάτου τὸ «gosebud», ἡ ἐπιστροφή σὲ μιὰν ἀπόμακρη νεότητα, στὰ χρόνια ποὺ ἀρτιώθηκε πνευματικὰ– ἀλλὰ παράλληλα μπορεί νά σημαίνει ὅτι οἱ ἴδιες οἱ δομὲς τῆς κοινωνίας ποὺ τὸν ἐξέθρεψε ἔμειναν ἀνάλλαχτες ἢ, πὶο σωστά, πῶς οἱ ἀδράνειες τοῦ χώρου μέσα στὸν ὁποῖο διέγραψε τὴν καμπύλη τῆς ζωῆς του στάθηκαν ἰσχυρότερες ἀπὸ τὶς ὁποῖες μεταβολές: ὁ Ἄριστόβουλος ὄρισε γιὰ τὸν ἑαυτό του τὸ ρόλο τοῦ δασκάλου, γιὰ νὰ συμπορευθεῖ στὴν ἐκστρατεία φωτισμοῦ τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς· μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο μεταβίβαζε τὴν ἀρχικὴ περιουσία του, ἀποτύπωνε στοὺς μαθητὲς του τὰ σημάδια ἐκεῖνα μὲ τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος εἶχε γιὰ πάντα σφραγιστεῖ στὰ χρόνια τῆς Χάλκης.

Ἄπριλιος 1984 – Ἰανουάριος 1986

ΙΩΑΝΝΑ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

Συμβαίνει τοῦτο τὸ παράδοξο: στὸ ποσοστὸ ποὺ ἐνστερνιζόμαστε καὶ ἀφομοιώνουμε κάποιες ιδέες τῶν ἄλλων, ὅσο ἀποδεχόμαστε τὶς ἐρμηνευτικὲς γραμμὲς ποὺ ἐμπερικλείονται στὰ γραφτά τους, τόσο ἡ σήμανση, δήλωση τῆς ὀφειλῆς μας, τῶν δανείων, ὑπὸ τύπον παραπομπῆς, ἀποβαίνει ἀκατόρθωτη – πολλὲς φορές μάλιστα, οἱ ὄροι παρουσιάζονται ἀντιστρόφως ἀνάλογοι. Κι αὐτὸ γιατί ἡ ἀντιληψη δὲν εἶναι μία, κατ' ἀποκοπὴν, καὶ ἡ εἰσροὴ τῶν ιδεῶν δὲν εἶναι προσμετρήσιμη ἀφοῦ κυλάει στὰ ρεύματα τῆς σκέψης μας καὶ στὰ διάκενα τῶν κειμένων μας.

Τὸ ἄρθρο αὐτὸ στηρίχθηκε στὶς μελέτες τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ ποὺ ἐστιάζονται στὸν δέκατο ὄγδοο καὶ δέκατο ἑνατο αἰῶνα· ἡ συναγωγὴ τῶν δημοσιευμάτων του γιὰ τὸν Διαφωτισμὸ καὶ τὸν Ρομαντισμὸ ὑπῆρξαν γιὰ μένα τὸ μέγα ἀγκωνάρι. Ὅμως, τοῦτη ἡ δουλειὰ πολλὰ χρωστάει ὄχι μόνον στὰ ἔργα μὰ καὶ στὴν προσωπικὴ παρουσία καὶ γενναιοδωρία τοῦ ἴδιου τοῦ Κωνσταντίνου Δημαρᾶ ἀλλὰ καὶ τοῦ Φίλιππου Ἡλιοῦ – ποὺ στάθηκαν κοντά μου. Ἀκόμα, ὀφείλει πολλὰ στὴν ἱστορικὴ δευδέρκεια καὶ συνολικὴ εὐαισθησία τοῦ Τριαντάφυλλου Σκλαβενίτη ποὺ διάβασε τὸ κείμενο στὴν τελικὴ του μορφή προτεινόντας βελτιώσεις. Τέλος, τὸ μεγάλο εὐχαριστῶ ποὺ θὰ ἔλεγα στὸν Ἀλέξη Πολίτη, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ διατυπώνεται, ἡχεῖ συμβατικά: σίγουρα πάει μακριὰ καὶ πέρα ἀπὸ μιὰ συνήθεια ἀνταλλαγῆς ὀνομάτων καὶ πραγμάτων ποὺ πάντως, ἀκόμα καὶ ἀπὸ μόνη τῆς, στάθηκε ἀπελευθερωτικὴ.